

**Észak-Magyarország és Dél-Szlovákia
társadalmi-gazdasági viszonyainak atlasza
a török uralom kezdetén és a 15 éves háború után
(Nógrád és Borsod megyék)**

**A Historical Statistical Atlas of N-Hungary and S-Slovakia
in the beginning of the Ottoman penetration
and after the 15-years war
(Nógrád and Borsod counties)
(1546-1640)**

Készítette / created by:

Demeter, Gábor

Sz. Simon, Éva

F. Romhányi Beatrix

commissioned and supervised by the rector of the University of Prešov

Kónya, Péter

az Eperjesi Egyetem rektora megbízásából és felügyeletével.

The atlas was supported by the
NKFIH project K 145 924 entitled Regional differences in the medieval Kingdom of Hungary (ca 1500)
and NKFIH project K 132 609 Consortional assoc.: Exploration of cadastral surveys (tapu defter) of
Ottoman Hungary and the periphery of the occupied region II

**The research was supported and realized during the period of Visegrad Fellowship Nr. 62420005.
Socio-demographic consequences of Ottoman raids in Upper Hungary / Slovakia (1550-1715)**

GIStorical Studies 9

ISBN 978-963-416-473-9

ISSN 2560-2101

© Demeter, Gábor

© Sz. Simon, Éva

© F. Romhányi Beatrix

Editorial board of GIStorical Studies: Demeter, Gábor and Szulovszky, János

HUN-REN
Hungarian Research Network

MTA
Centre
of Excellence

HUN-REN Research Centre for the Humanities, Institute of History

Prešov University of Prešov

Budapest – Prešov

2024

A Magyar Királyság összeírásai a török adóterhekről Borsod megyében (1582-1596-1640)

Conscriptions of the Kingdom of Hungary on Ottoman taxes in Borsod County

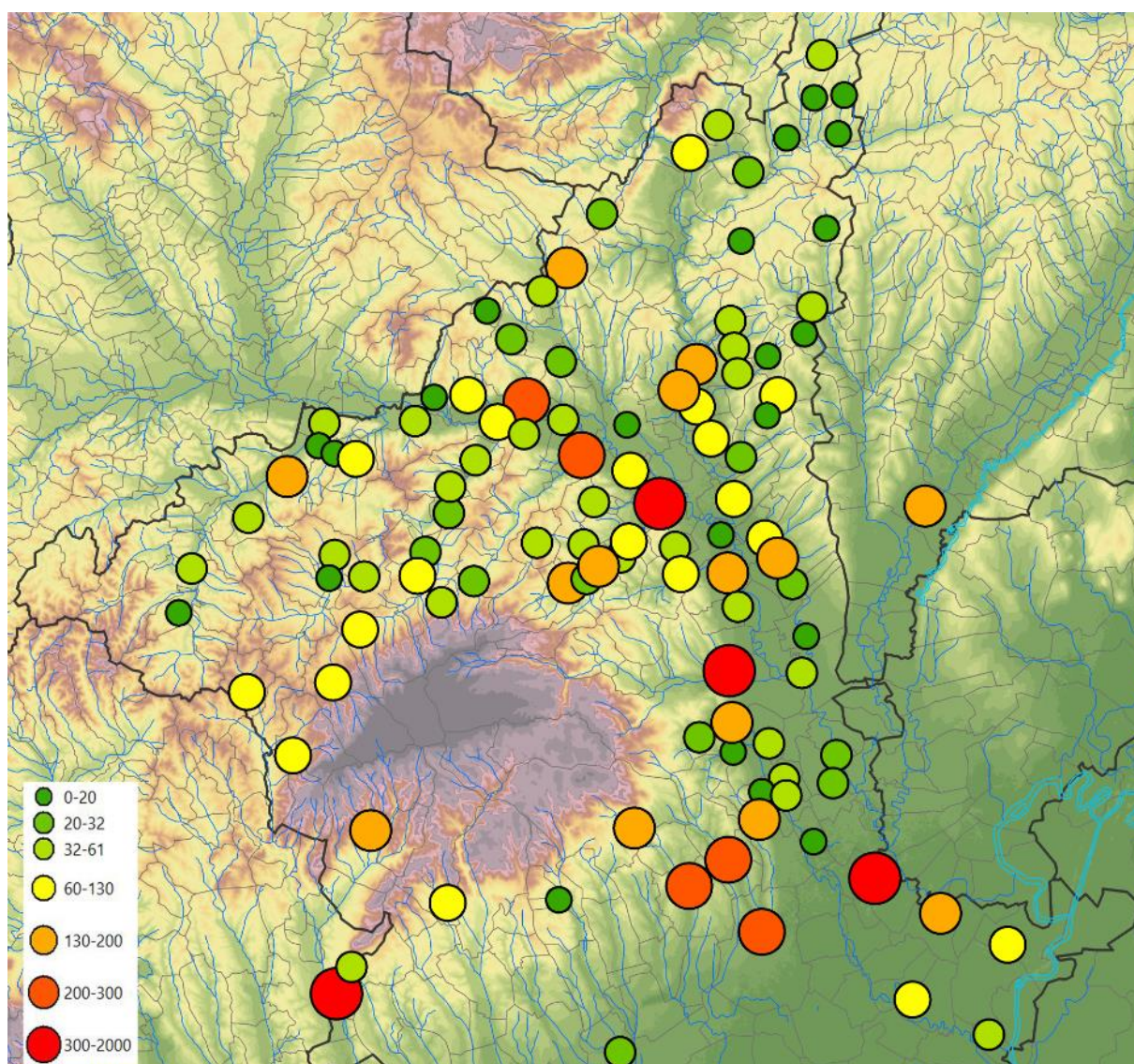
A három, borsodi lakosság török adóterheire rákérdező, publikált¹ királyi magyar hatóságok által készített összeírás (1582, 1596, 1641) jelentősége egyrészt, hogy adatokat szolgáltat a török uralom konszolidálódása idején, a 15 éves háború előestéjén, melyek nemcsak párhuzamosíthatók a török defterekkel, kontrollálva azok valóságtartalmát, éppen hasonlóan szisztematikus oszmán összeírások végnapjaiban, de közli a magyar uraságok felé lerovandó pénzbeli adók és szolgáltatások mértékét is, így összevethető a török és magyar adóztatás nagysága – elsősorban a pénzben kifejezett adókat tekintve. Másodsorban képet kapunk arról, hogy az 1606 utáni békeidőszakban hogyan változtak a lakosság terhei a török uralom alatt, egy olyan korszakból, ahol a török összeírások hiányoznak, vagy megbízhatatlanok, mert a régi adatokat másolták csak be a szpáhiknak kiosztandó javadalombirtokokat tartalmazó füzetekbe, függetlenül a települések lakosságának tényleges gazdasági potenciáljától, a behajtandó adó értékére, nem pedig a ténylegesen behajtott, vagy gazdasági teljesítményt reprezentáló mutatókra fókuszálva. A forrás előnye továbbá, hogy az adókat forintban adja meg, így nem kell számolni az akcse 1580-as évekbeli jelentős devalvációjával, mely a 17. században is, kisebb mértékben ugyan, de folytatódott. Így az 1580-1640 közötti török adóterhek (terményadó+kapuadó, valamint a császár adója, szablyapénz, stb.) változásáról annak ellenére képet kapunk, hogy az itt térképeken bemutatott magyar összeírások csak elvétve közölték a településen élő lakosság, vagy a gazdasági egységek számát. Ugyanis nem feltételezhetjük a lakosságszám jelentős növekedését, miközben a szpáhiknak járó (terményalapú) javadalom értéke folyamatosan nőtt, még 1640 táján is. Ez a fajlagos (egy főre eső) terhek növekedésére utal. Az értékek 1640-ben már nem adtak reális képet a települések tényleges gazdasági teljesítőképességéről, inkább deprivációs mutatóként használhatók, mert a lakosság több esetben elfutott, vagy terményben kérvényezte a járandóság kifizetését, illetve adócsökkentésre kérte a török birtokosokat. Korábbi alkupozícióik azonban gyakran romlottak (hiszen agrártermelők lévén, elfutva saját maguk gazdasági fenntartása is lehetetlenné vált), erre utal, hogy Fülek visszavétele (majd Eger eleste) után egyre kevésbé voltak képesek elérni az adócsökkentést. Az említett adók jó része az urasági terményhányad pénzben kifejezett értéke volt (a császár adója és a szablyapénz nem, de ezeket nem is szedték mindenütt rendszeresen), ami magyar oldalon ritkábban jelent meg pénzként (török oldalon a 17. században erősödik fel a tendencia, hogy a település a pénz helyett a terménybeszolgáltatást szeretné elérni), így a kondomínium területén nehéz összevetni a magyar és oszmán terhek együttes, pénzben kifejezett értékét. Feltételezhető azonban, hogy a földesúri kilencedet fizető település kilencedének (bor, gabona, állatok) értéke forintosítva hasonló a török uraságéhoz, esetleg annál valamivel kisebb, hiszen az állami adók felét is elengedték a kondomíniumon. Más módon kvantifikálni a magyar uraság számára nyújtott szolgáltatások értékét nem lehetséges, hiszen a kilenced és szolgálatok esetében nem adják meg a termény volumenét, vagy egységárakat közöl az összeírás (portánként x forint, malaconként y denár, stb.). A magyar uraság kilencedét jobban lehet közelíteni a török defterek alapján – Szécsény esetében közlik a török terményadó értékét és volumenét is, de értelemszerűen több információt szolgáltatnak a királyi adóhatóságok portalis conscriptiói is.

¹ Tóth Péter – Bodnár Tamás: Borsod vármegye adózása a török korban. Miskolc, 2005.

A fent említettek is utalnak arra, hogy a magyar összeírás a török adók kapcsán nem teljesen szisztematikus, azaz adatbázisba való rendezése, statisztikai feldolgozása és térképi megjelenítése nem lehet maradéktalanul sikeres. A regionális differenciák jobban vizsgálhatók egy adott korban, míg a különböző korok összevetése nehezebb. Körülbelül 130-130-130 településről vannak (konkrét számértéket tartalmazó) ugyanis adatok a három időmetszetben, azonban ezer közös metszete a három időszakban alig 50-60 – főleg a Sajó-völgyre koncentrálódó – települést tesz ki, ráadásul vannak adat nélküli települések is. Ennek oka részben a települések vezetőinek távolmaradása (nem kérdezőbiztos szállt ki a falvakba, hanem a falvak előjáróságának kellett bemennie a vármegye központjába), részben az eleve hiányos adatszolgáltatás. Emiatt viszont a térinformatikai feldolgozás is kénytelen volt külön kezelni a három időszakot, a 3 adatbázis összekapcsolásának nem volt értelme az adatvesztés nagysága miatt. A 17. századi összeírásban olyan adónemek is szerepelnek, melyek korábban nem, feltűnő az adózási jogcímek sokasodása, miközben tudásunk hézagos arra vonatkozóan, hogy ezek konkrétan hogyan kerültek kivetésre és behajtásra. A 17. századi összeírásban már nem is szerepelnek a volt magyar földesúr felé teljesítendő pénzbeli és természetbeni adókötelességek, szolgáltatások, vélhetően azért, mert ezek szinte teljesen névlegessé váltak: részben beszédésük nehézségei, részben a török terhek növekedése, a lakosság túladóztatása miatt. Az a két 16. század végi felmérésből is világos, hogy a pénzben kifejezett adókat nagyobb összegben rótták le a török földesúrnak, mint a magyarnak (a kilenced terményben, pénzben kifizetett értékéről viszont nem tudunk, így nem tudjuk összevetni azzal.) Ugyanakkor azt is tudni kell, hogy a török kezdetben nem terményhányadot, hanem annak értékét próbálta beszédni (az 1640-es jelentésben több helyen szerepel, hogy az adóztatott borsodi települések maguk kérték a tizedre való áttérést a pénzbeli adóztatásról – ez esetben a szöveg egyértelművé teszi, hogy terményben szedték be azt, az űrmértékekkel való csalás említése utal erre. A szpáhi jövedelme tehát lényegében az urasági kilencedet-tizedet jelentette pénzben kifejezve). Jelzésértékű szintén, hogy a 17. században már szinte minden falu szolgál a török földesúrnak (tehát annak allodiális jellegű birtoka is lehetett), ez korábban, a 15 éves háború előtt aligha volt így a térképeink tanúsága szerint, a háború során pedig éppen a háborús viszonyok bizonytalansága nem tette lehetővé ezt. A lakosság általános panasza szerint a törökök, mikor természetben szedték az adót valójában nem tizedet, hanem ennél többet szedtek a sajátos űrmérték-értelmezésük miatt. A 16. századi összeírásokban pedig az feltűnő, hogy milyen kevés település fizet tizedet (tehát egyházi adót). A tizedfizető települések Borsodban geográfiai értelemben a Sajó-Upponyi-hegység vonalától északra szorultak, s ezt nemcsak az Upponyi-hegységben az utókor által emelt, a reformáció határát máig jelző kereszt tanúsítja, de az adatfeldolgozás során készített térképeink is. Ez is megerősíti a korábban írtakat, miszerint a vallásváltásnak finanszírozási okai is lehetettek. Térképeinken az előbbi mellett az is látszik, hogy a Bükk-hegység nem jelentett geográfiai akadályt a töröknek, nemcsak azért mert megkerülhették – ez lassú és elfutott volna a túloldalon lévő települések nagy része – hanem, mert a viszonylag kompakt, emberi településtől szinte mentes hegység, valójában egy, a rajtaütésekhez kitűnő, bár nem túl könnyen járható közlekedési útvonalat szolgáltatott a támadóknak. Ezt még a mai turisztikai térképek is jelzik török út néven.

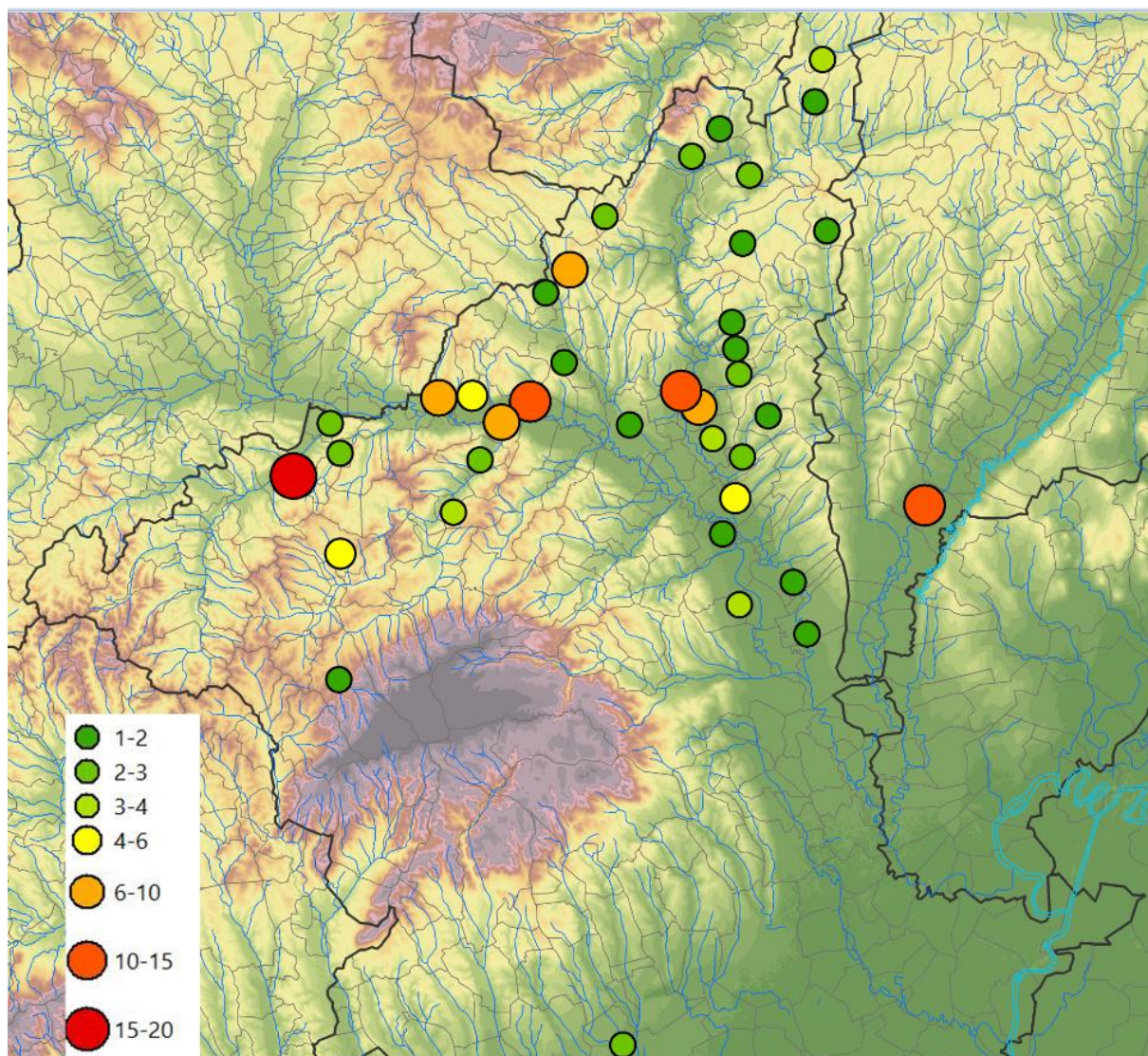
Ezen összeírások gazdaságtörténeti jelentőségét nemcsak az adja, hogy világossá válik, hogy 1580 után a magyar földesurak a szolgáltatásokon és kilenceden kívül pénzbeli jövedelmet nem nagyon realizáltak a kondomínium peremén, hanem az is, hogy az értékek forintban vannak kifejezve, ami kedvezőbb a számításokat illetően, mint az inflációnak erősen kitett akcse használata, ezen felül pedig ugyancsak hangsúlyozandó, hogy a parasztvallomásokban fizetett

adóról van szó, nem pedig kivetett adóról, mint a török defterekben. Ha az utóbbiakban szereplő akcse értékeket forintosítjuk és összevetjük a parasztság által vallott értékekkel, akkor kiderül, hogy a kivetett vagy a beszedelt adó értéke volt-e (szisztematikusan) nagyobb (ha van egyáltalán ilyen kimutatható törvényszerűség). A három időmetszet lehetővé teszi Fülek visszafoglalásának hatásának elemzését – sok település török adója csökkent, de mégis meghódolt újra még Eger eleste előtt: a lakosok bizonytalanságérzetére utal, hogy önként alkudtak meg a törökkel a továbbadózásban (háborús körülmények között volt a térség). Továbbá lehetséges az 1606-os zsitvatoroki béke idején érvényes terhek békeidőben történő nyomkövetésére – hogy nem maradtak stabilak, arra már az első bejegyzés is utal: ha békeidőben a török több mint kéttucat támadást vezet Diósgyőr és környéke ellen, majd Ónodról ágyúkat és rabszolgákat zsákmányol, ott nyilvánvalóan nem stabilak a politikai és gazdasági viszonyok sem, amit tetézt a török urak gyakori cserélődése a szpáhik rotációja miatt.

A török uraságnak fizetett terményadó és kapuadó települési összértéke 1582-ben, forintban, Borsod vármegyében

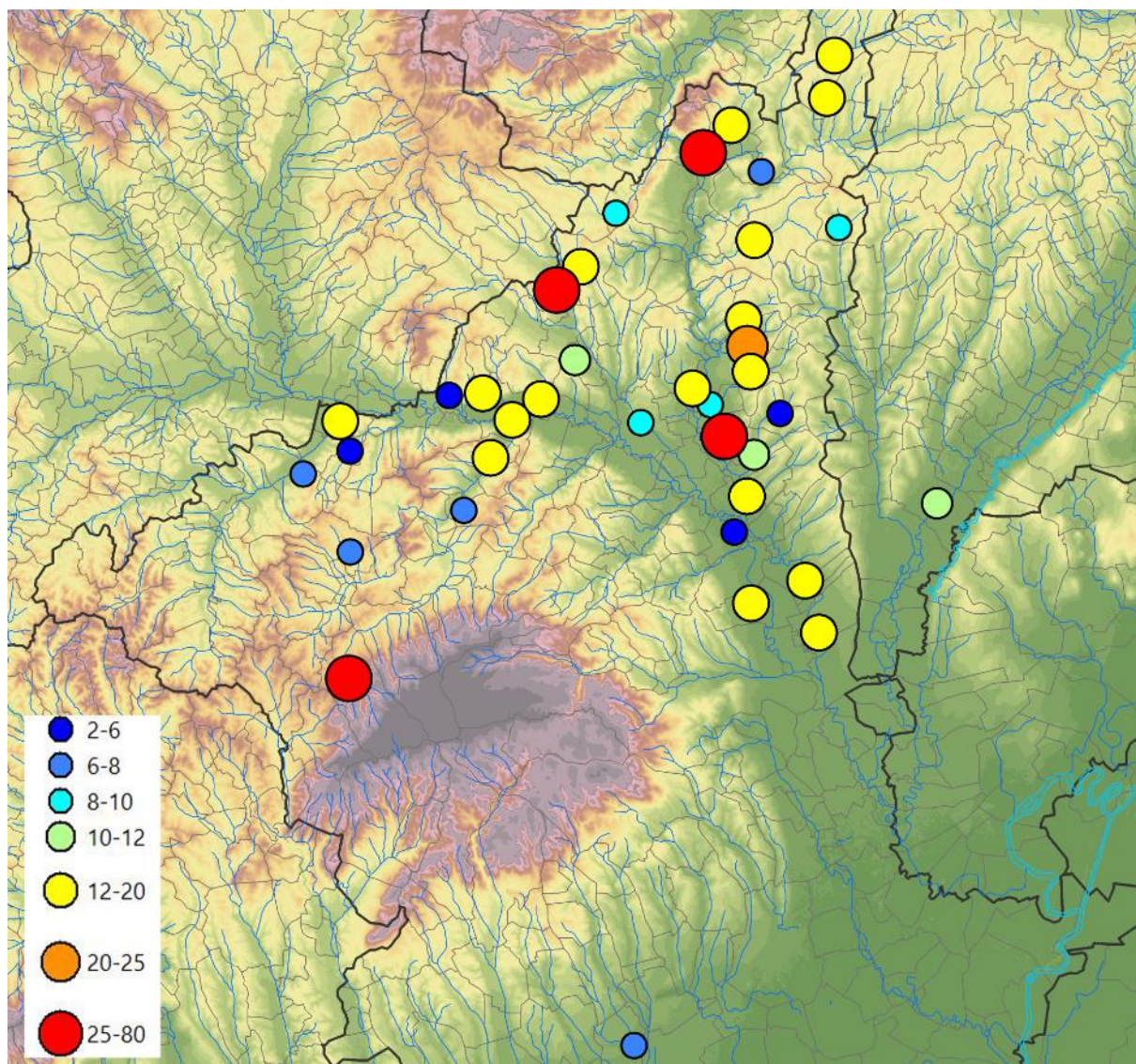
Total value of the crop tax (proportional to output) + gate tax paid to the Turkish landlords in 1582, in forints, in Borsod county aggregated to settlement level

Az adóegységek száma (porta) településenként 1582-ben Borsod vármegyében

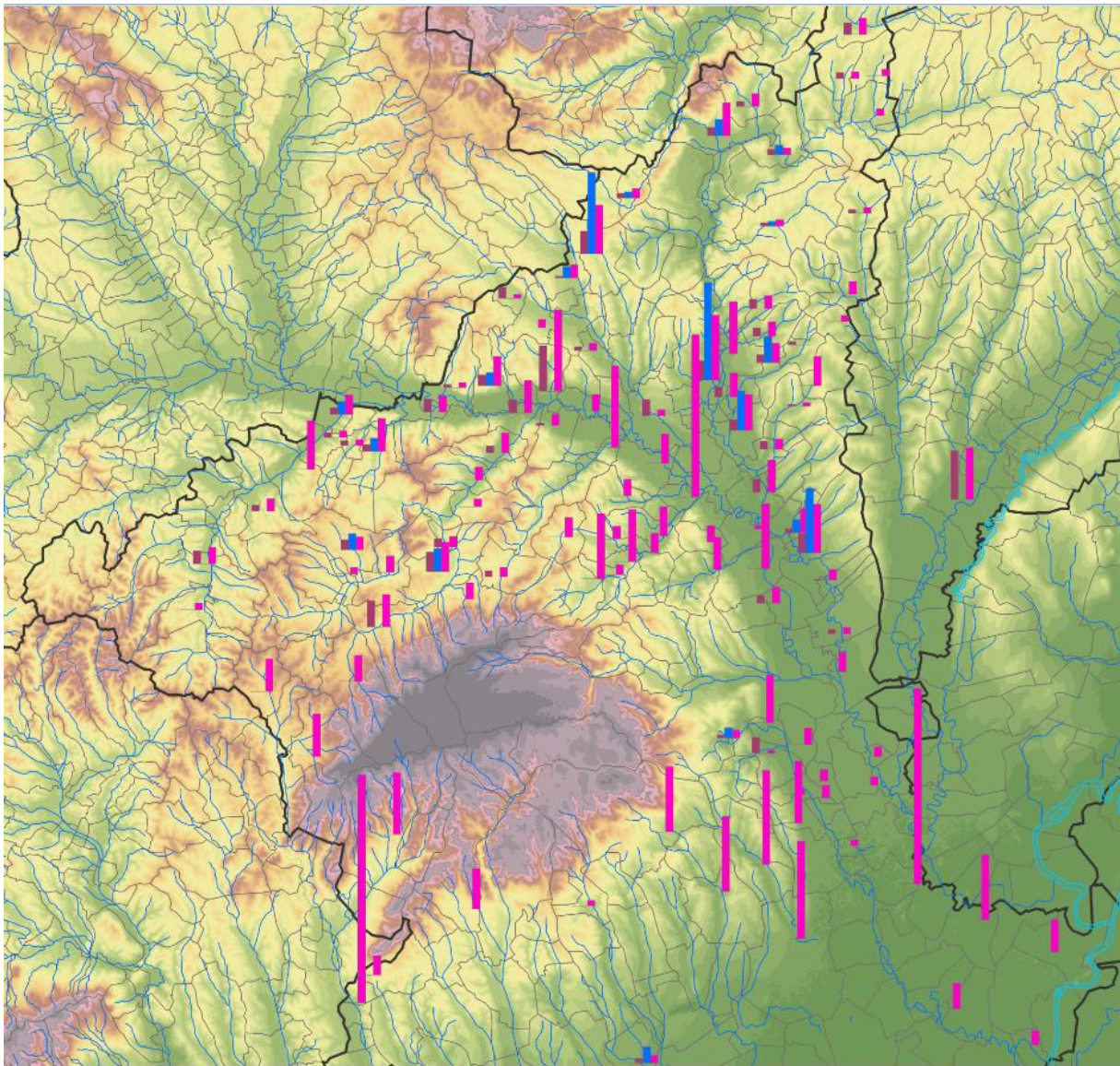
Number of tax units (porta) per settlement in 1582 in Borsod county

A térkép is utal rá, hogy magyar összeírásokból kevésbé derül ki a porták száma (még kevésbé ezek viszonya a többi fogalomhoz, mint hane, jobbágy, ház-domus), míg az összdó feljegyzésére nagyobb figyelmet fordítottak. Ezért bizonyosnak tűnik, hogy a település gazdasági egységként is értelmezendő, hiszen nem a fajlagos terhek, az egyénre nehezedő nyomás a beszámolók fő témája. Az előbbi miatt fajlagos (egy főre jutó) adatokat csak keveset tudunk kinyerni és ezek sem segítenek a fenti, mértékegységek közötti viszonyrendszer tisztázásához. Az talán egyértelműnek tűnik, hogy a jobbágy és jobbágytelek használata ekvivalens.

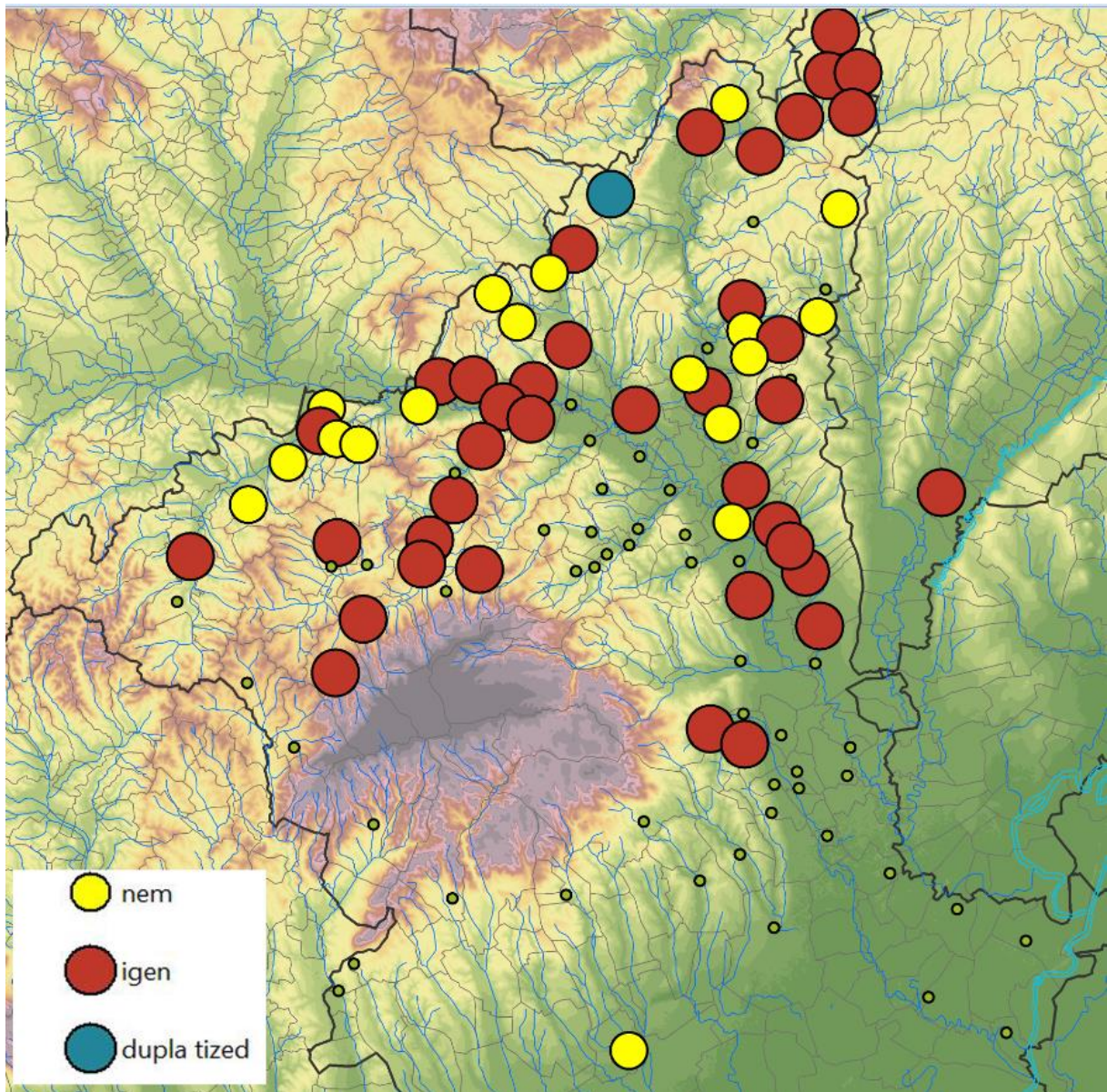
Az egy adóportára jutó török terményadó és kapuadó értéke forintban kifejezve 1582-ben, nem mutatott területi sajátosságokat, míg az összadó esetében a Bükk déli, alföldi előtere és a Sajó völgye nagyobb településeket eltartva nagyobb terményadóval rendelkezett

The value of the crop tax + gate tax per porta in 1582, paid to Ottoman landlord in forints

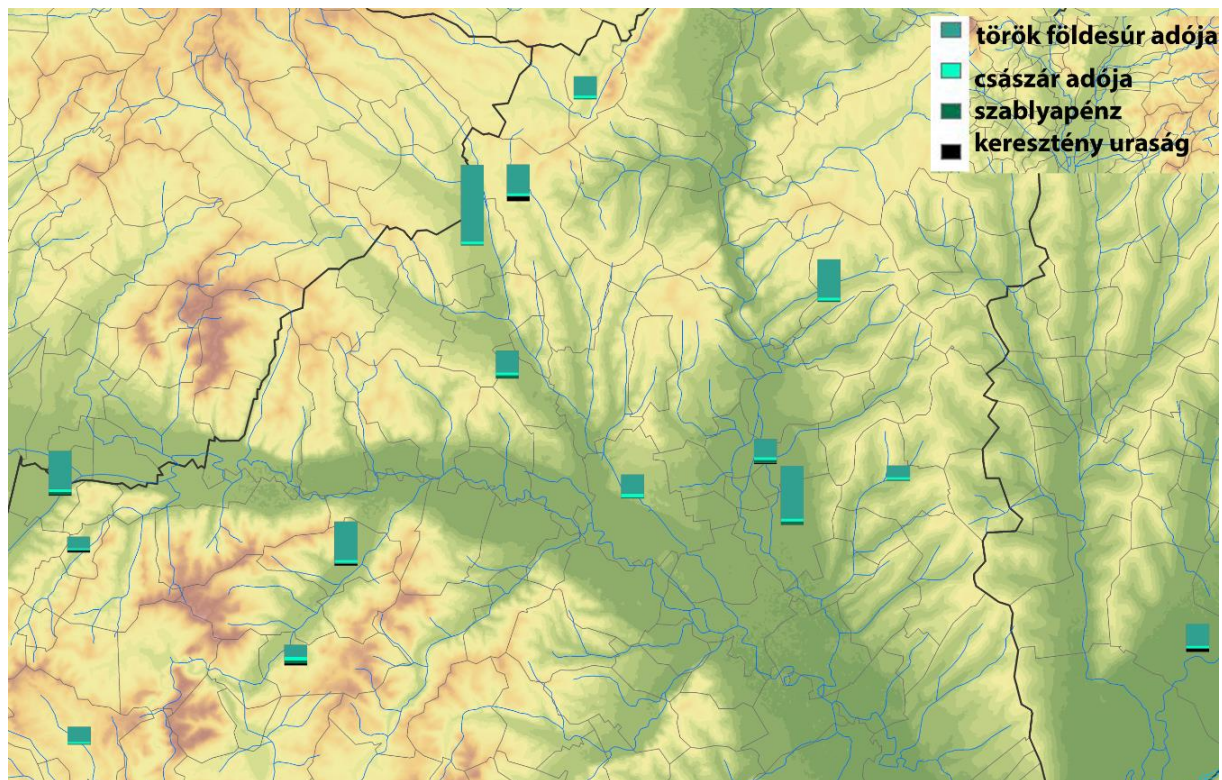
A török földesúri terményadó (és kapuadó) értékének változása 1552-1582 között – jól látható, hogy a rendszer eljutott a telítődés állapotába: a sokszor emlegetett elfutások, majd a lakosság alkudozása a terhek csökkenéséhez vezetett jónéhány esetben még Fülek visszaszerzése előtt, az esetleges csökkenés tehát nem a geostratégiai helyzet megváltozásának tudható be, hanem a lakosság valódi terhelhetőségét, a reziliencia határértékét mutatja meg, míg az 1596-os állapotokat bemutató térképen nem választható szét a lakosság terhelhetősége (ráadásul háborúban ez más mint békében), a török nyomásgyakorlási formák szűkülésétől.

Changes in the settlement aggregated value of the Ottoman landlord's crop tax (and gate tax) between 1552 and 1582

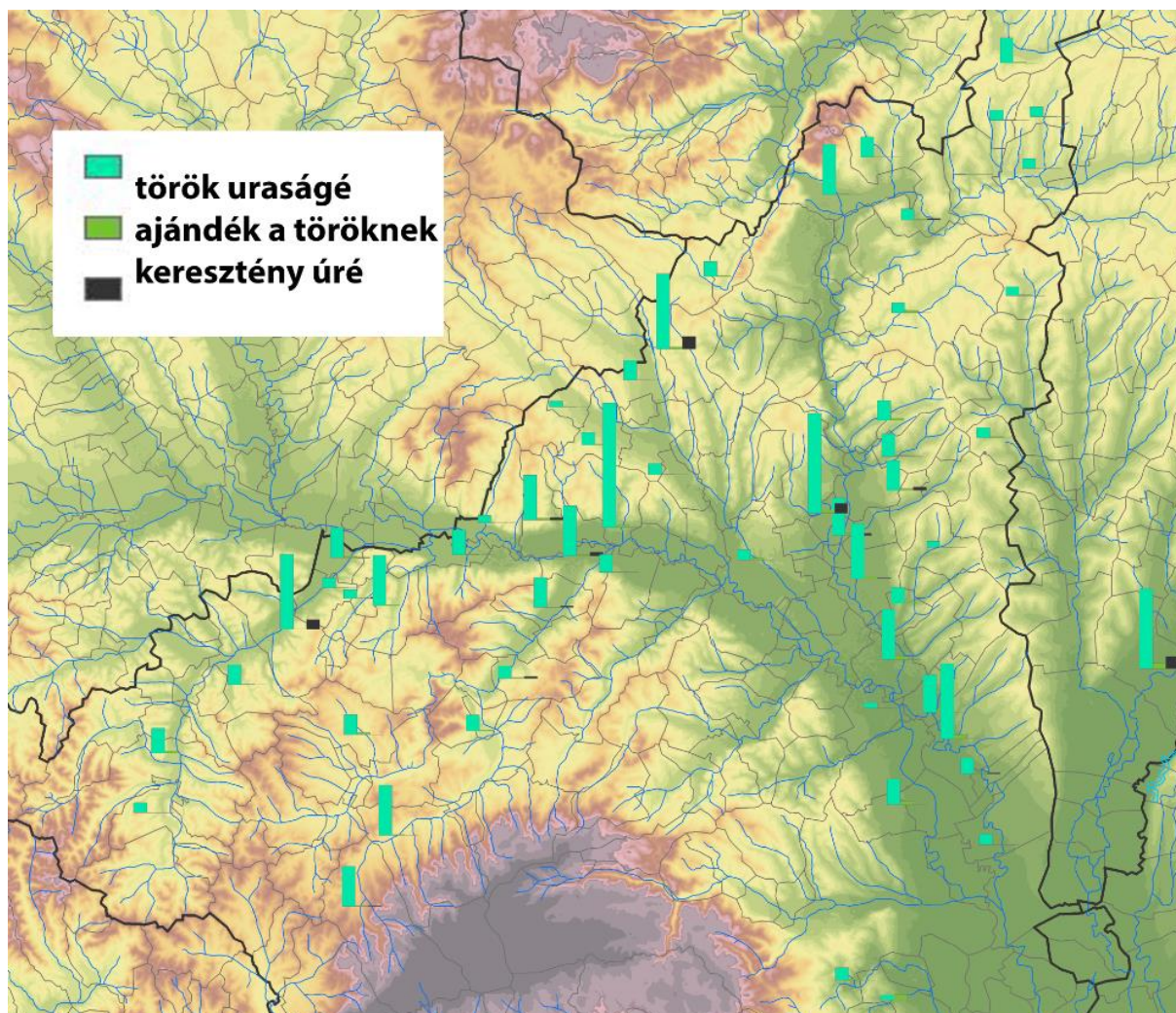
A keresztény földesúrnak kilencedet fizető/adó települések – nem minden település adott kilencedet (főleg ha egyéb adóit pénzben róttá le)

Settlements paying/taxing a ninth (*nona*, 10% of crops) to the Christian landlord (dark)

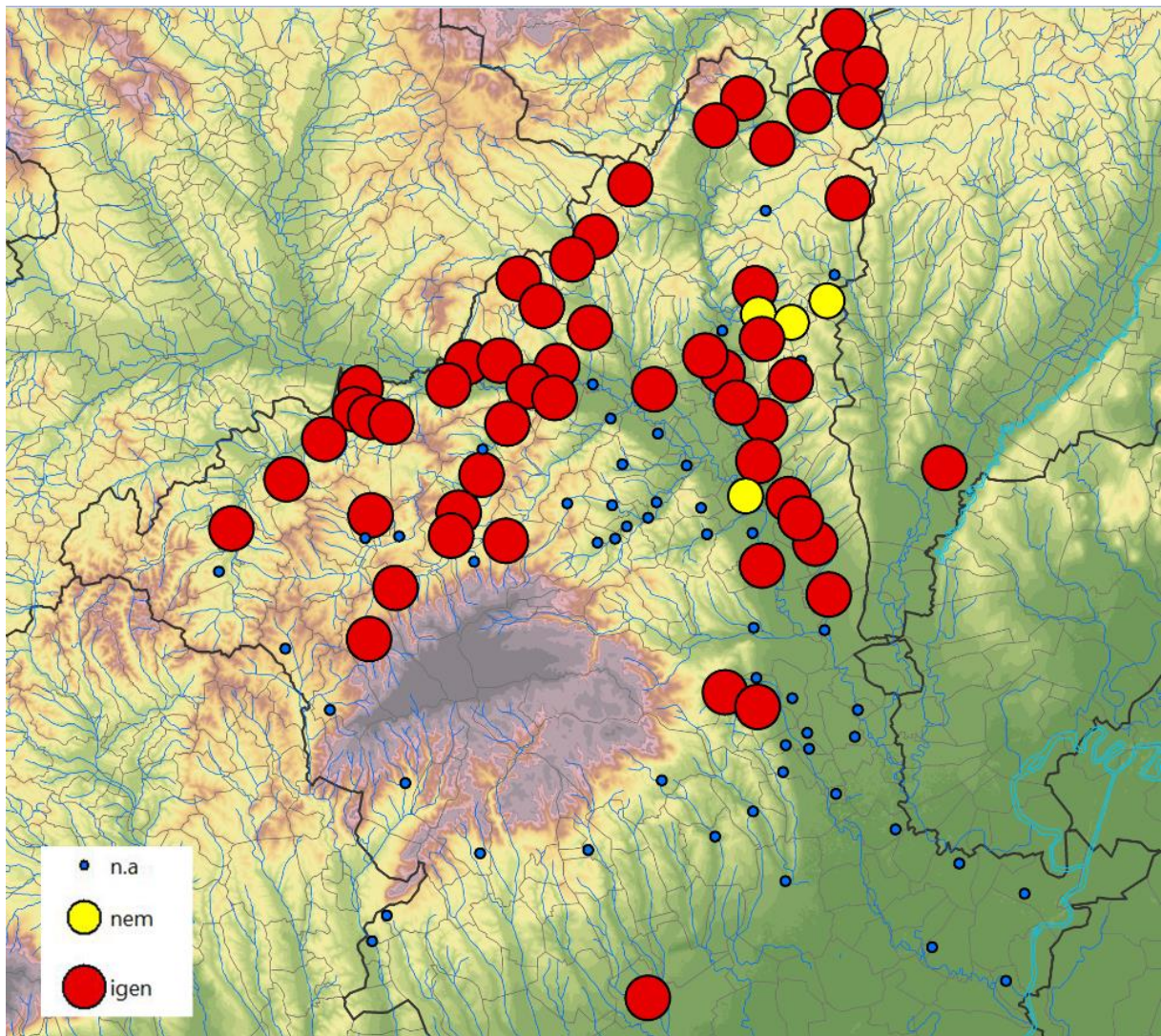
Az egy portára/jobbágyra jutó, pénzben kifejezett adók megoszlása 1582-ben – jól látható, hogy alig tucatnyi településre számolható ki, miközben a kilenced nem forintosítható mivolta miatt a keresztény uraság jövedelmei alulreprezentáltak

Distribution of taxes (per porta or per peasant tenant) expressed in money in 1582. Green represents taxes paid to Ottoman landlord, light green refers to taxes given to the sultan, black represents the share of Christian landlord in money (products in kind and services are not included in the latter, whereas in the case of Ottomans these were transformed into money and included in the illustrated sum)

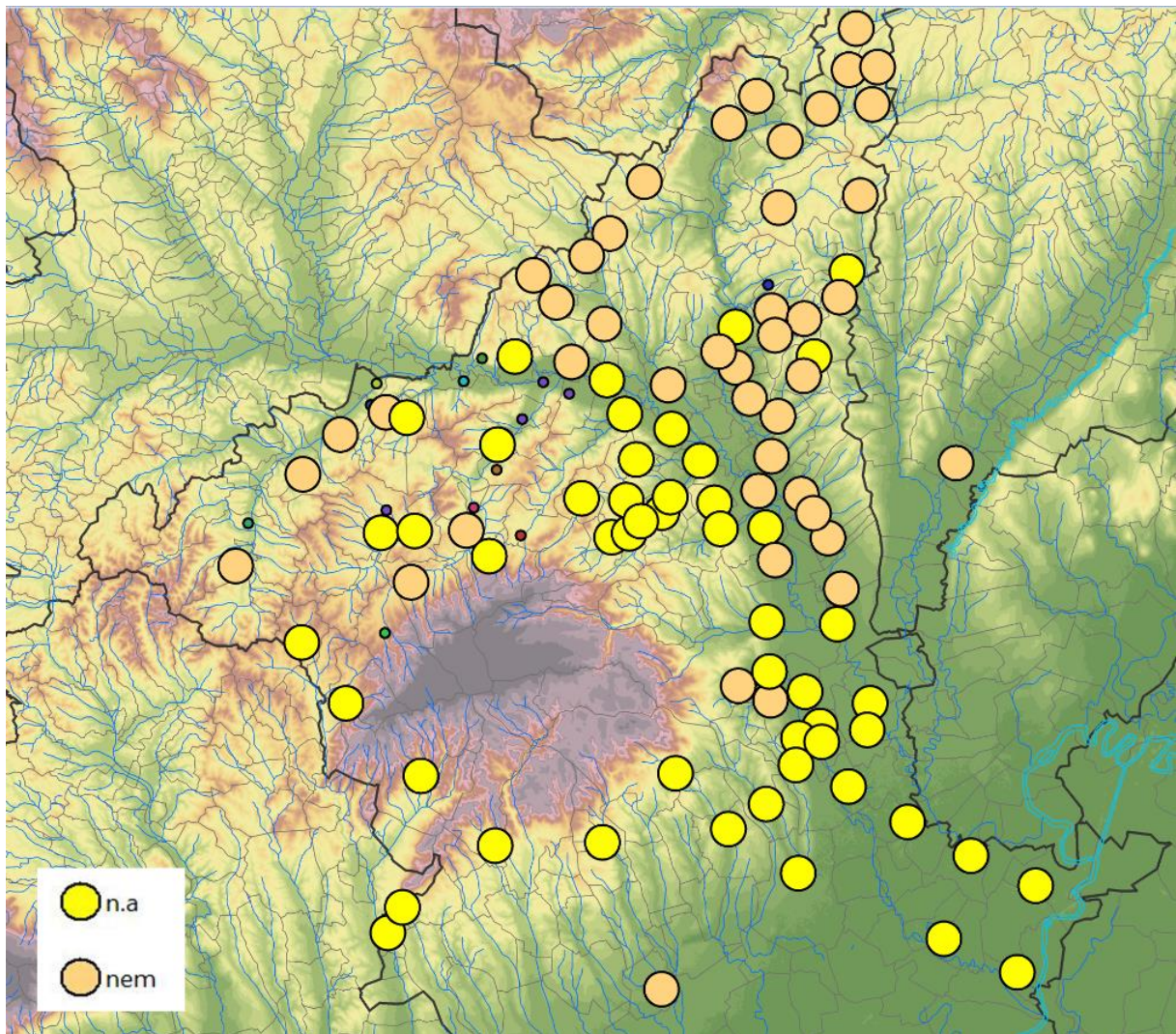
A települések által pénzben kifizetett összes adó megoszlása a keresztény és a muszlim földesúr között 1582-ben

Distribution of total taxes paid in money between the Christian and Muslim landlord in 1582 (green = Muslim, black = Christian)

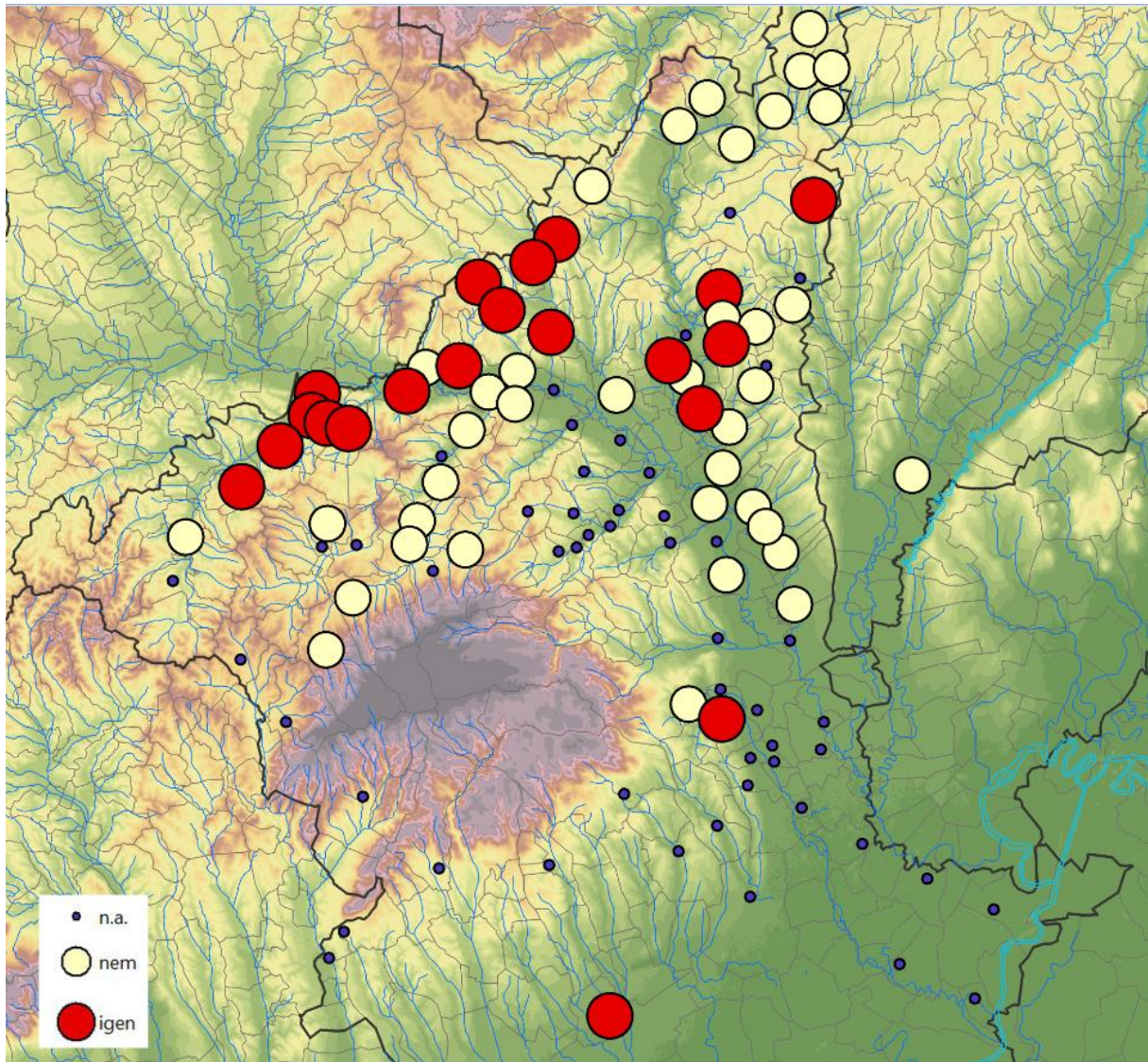
A keresztény uraság földjén szolgálatot teljesítő települések 1582-ben – földrajzilag látványos a Bükk-hegység szerepe, mely eltérő mintázatot mutat északon és délen. Szintén érdemes felhívni a figyelmet a Bükk-hegységben a Tárkányi-öblözetre, mely átvezet egy nyergen a Hór-völgy felső szakaszára, megkerülve az Ódor-vári és cserépvári őrposztot, lehetővé téve az egri török seregnek 1596 után a meglepetésszerű közlekedést a Garadna-völgy és Miskolc-Diósgyőr irányába

Settlements delivering services in the manorial lands of the Christian landlords, 1582 (red = yes)

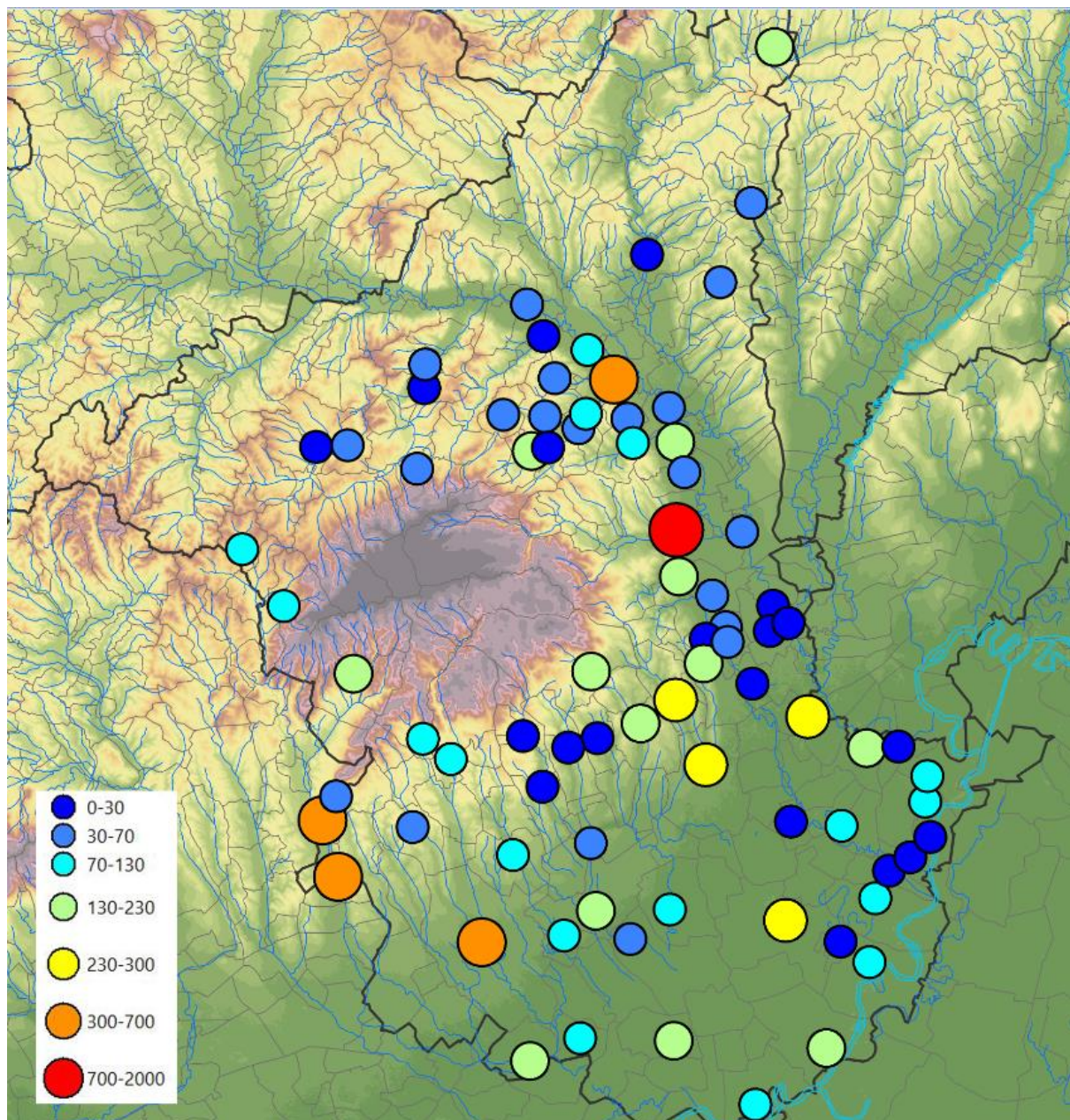
A török uraság részére szolgálatot (fuvarozás, faszállítás, erődítés, földművelés, kaszálás, stb.) végző települések elterjedése 1582-ben. A török uraságnak ekkor még jóval kevesebb település szolgált földmunkálatokkal, nagyjából a Sajó-Hangony-patak vonaláig terjedt a szpáhik kényszerítő ereje. Ezen túl csak pénzbeli adóbeszedésre voltak képesek

The territorial pattern of settlements providing services (transport, wood transport, fortification, agriculture, mowing, etc.) for the Turkish lords in 1582 (orange = no, yellow = yes or n.a. ranging to Hangony-Sajó line)

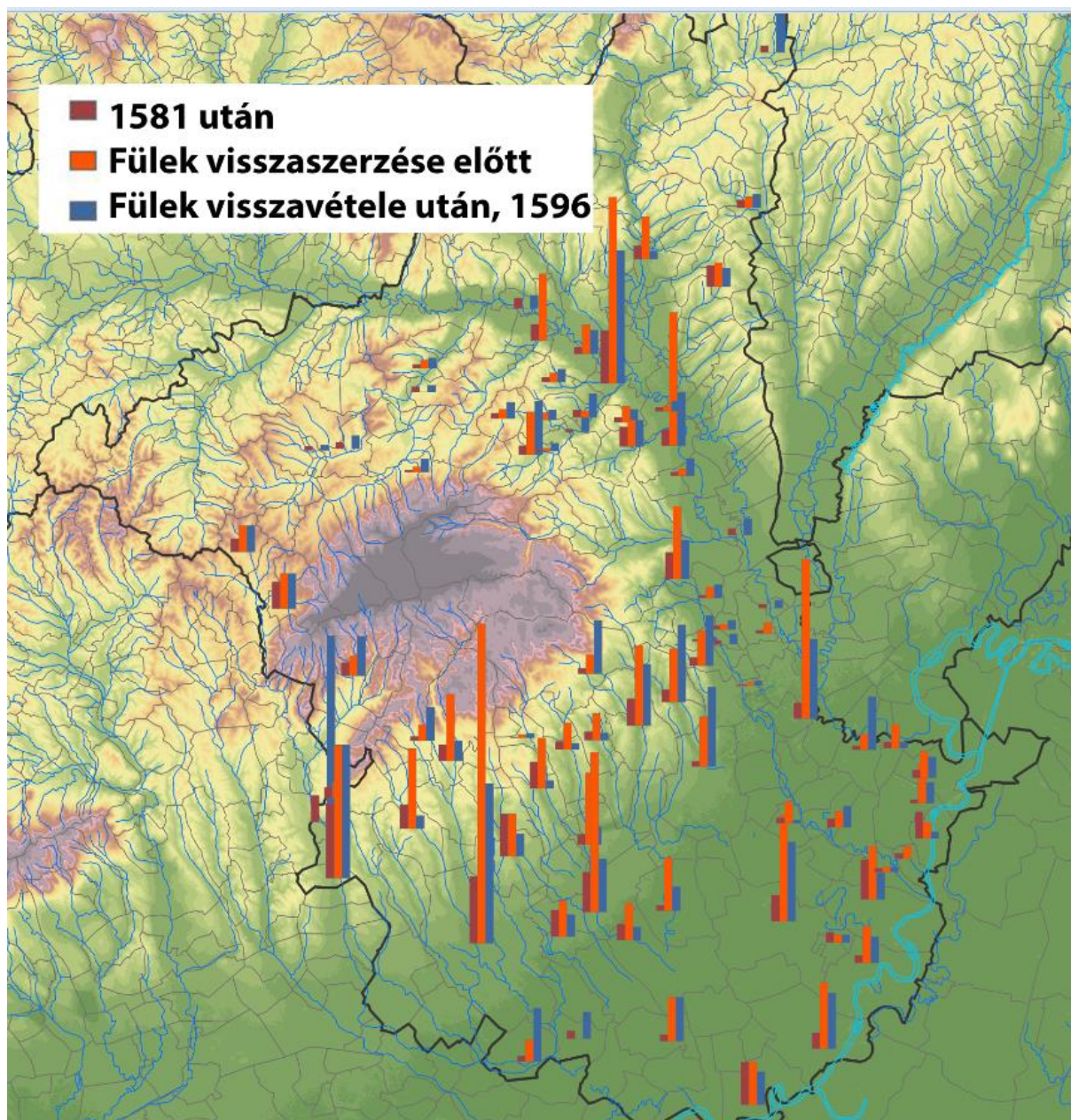
Egyházi tizedet 1582-ben is fizető települések földrajzi mintája – jól látható, hogy ismét a Sajó-Hangony-vonal kap kulcsszerepet Borsod megyében. Délen csak a máig erősen katolikus matyók (Mezőkövesd környéke), a Rákóczi-birtokok a Cserehát peremén és az egri püspök és káptalan birtokai (Sajóvárkony környéke) fizettek tizedet (is). A protestantizmus gazdasági háttere a földesurak részéről a katolikus egyházi javakhoz való büntetlen hozzáférés (kolostorok, ereklyék, stb.), amit a török elleni védekezés költségeire is lehetett fordítani, a jobbágyság részéről a cuius regio eius religio közösségi elve mellett a kondomínium kettős adóztatásának mérséklése lehetett (nem kellett egyházi tizedet fizetni – ha az uraság sem volt katolikus, akkor a szintén a határvidéken túlra költöző püspök sem tudott katonákat küldeni a tizedszedés kikényszerítésére)

Shrinking geographical pattern of settlements paying church tithes in 1582 to the Roman Catholic Church

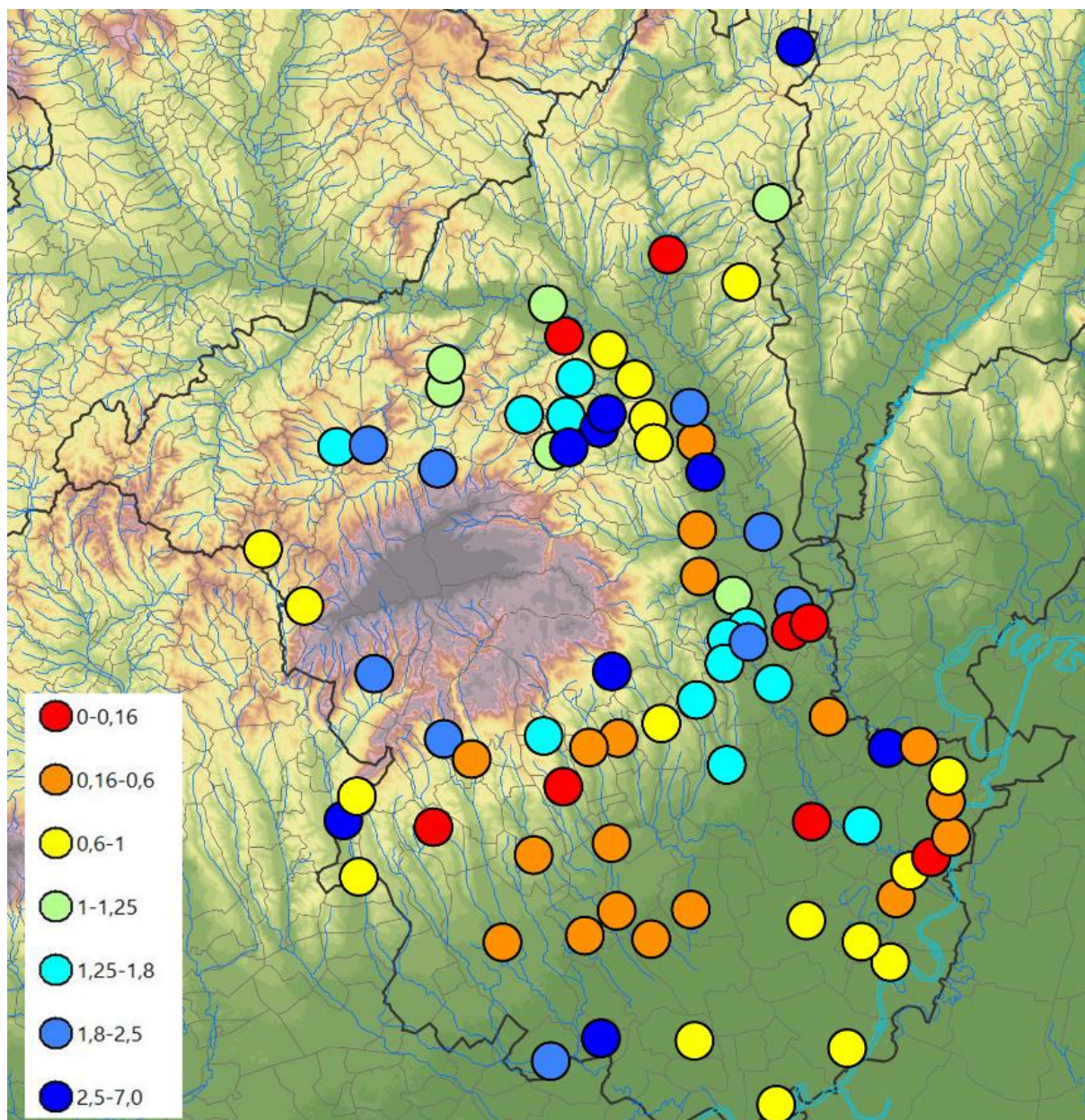
A török földesúrnak fizetett terményadó és kapuadó települési összértéke 1596-ban forintban kifejezve – jól látszik, hogy dél felé jelentősen bővül a településlista, noha ezek korábban is hódolt települések voltak. Eger közelében és a Borsodi-Mezőség központi területein jóval nagyobb volt az adó értéke, ami összefüggött a települések itteni méretével. Az értékek azonban adathiány miatt nem vetíthetők vissza egy portára, ráadásul az itt látható statikus kép eltérő „pályákat” takar.

Total (aggregated to settlement level) value of the crop tax + gate tax paid to the Turkish landlord in 1596, expressed in forints

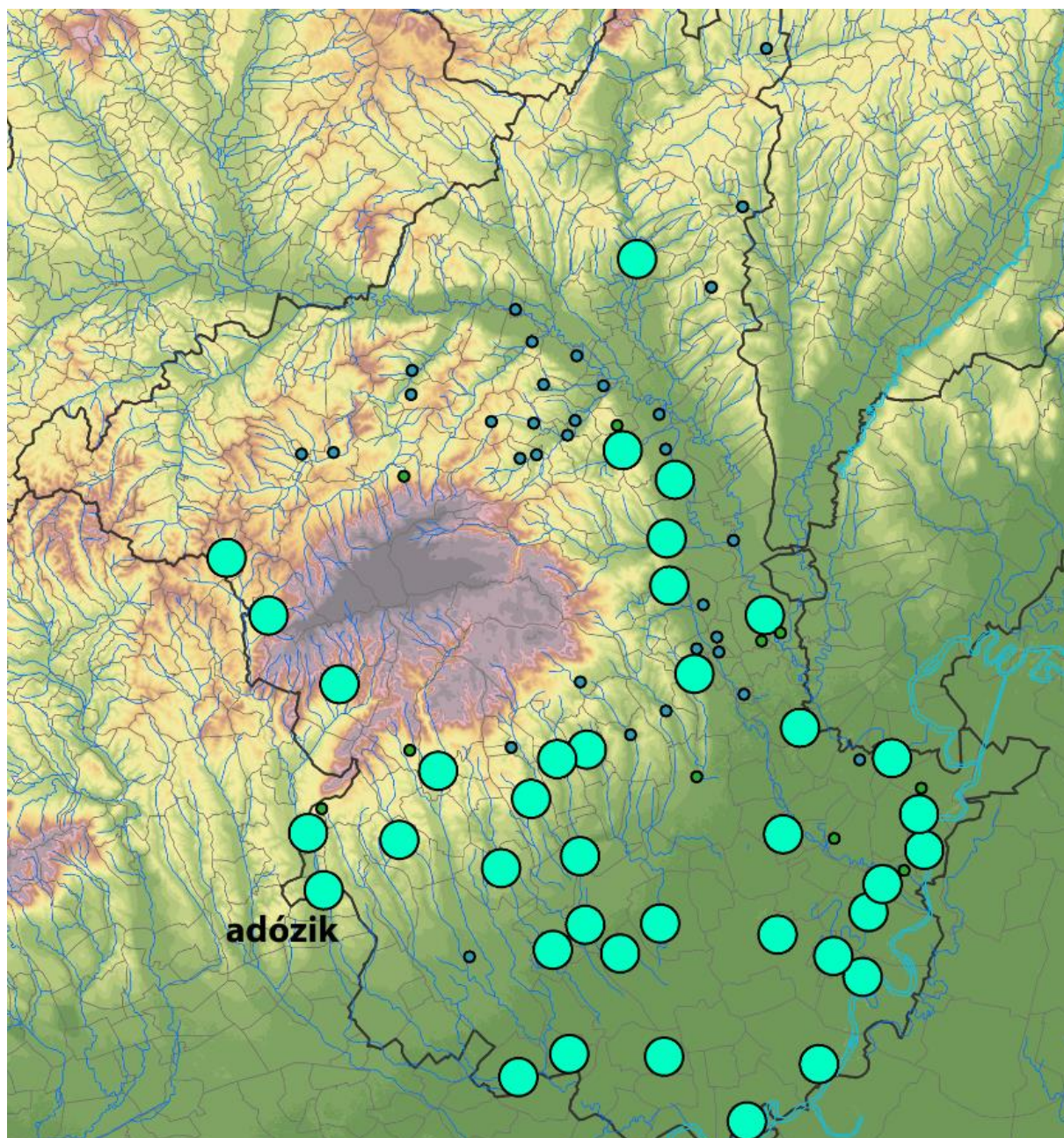
A török uraságnak fizetett terményadó és kapuadó értékének változása a politikai helyzet megváltozásával 1596-ban a mezőkeresztesi csata előtt – jól látszik, hogy délen, illetve északon a völgyekre korlátozódva, hatalmas emelkedést tapasztalunk 1550-1590 között, melyet aztán 1596-ban ugyanezen a területeken elég markáns csökkenés követ Fülek visszaszerzésével, míg a Bükkalja és Bükkháza dombvidékein az eddigi alacsony adóösszeg további emelkedésének lehetünk tanúi, valószínűleg Eger elestének köszönhetően.

The change in the value of the crop tax and gate tax paid to the Ottoman lords as the political situation changed by 1596 after the Christian recapturing of the castle of Fülek – before the Battle of Mezőkeresztes which changed the situation again in favour of the Ottomans

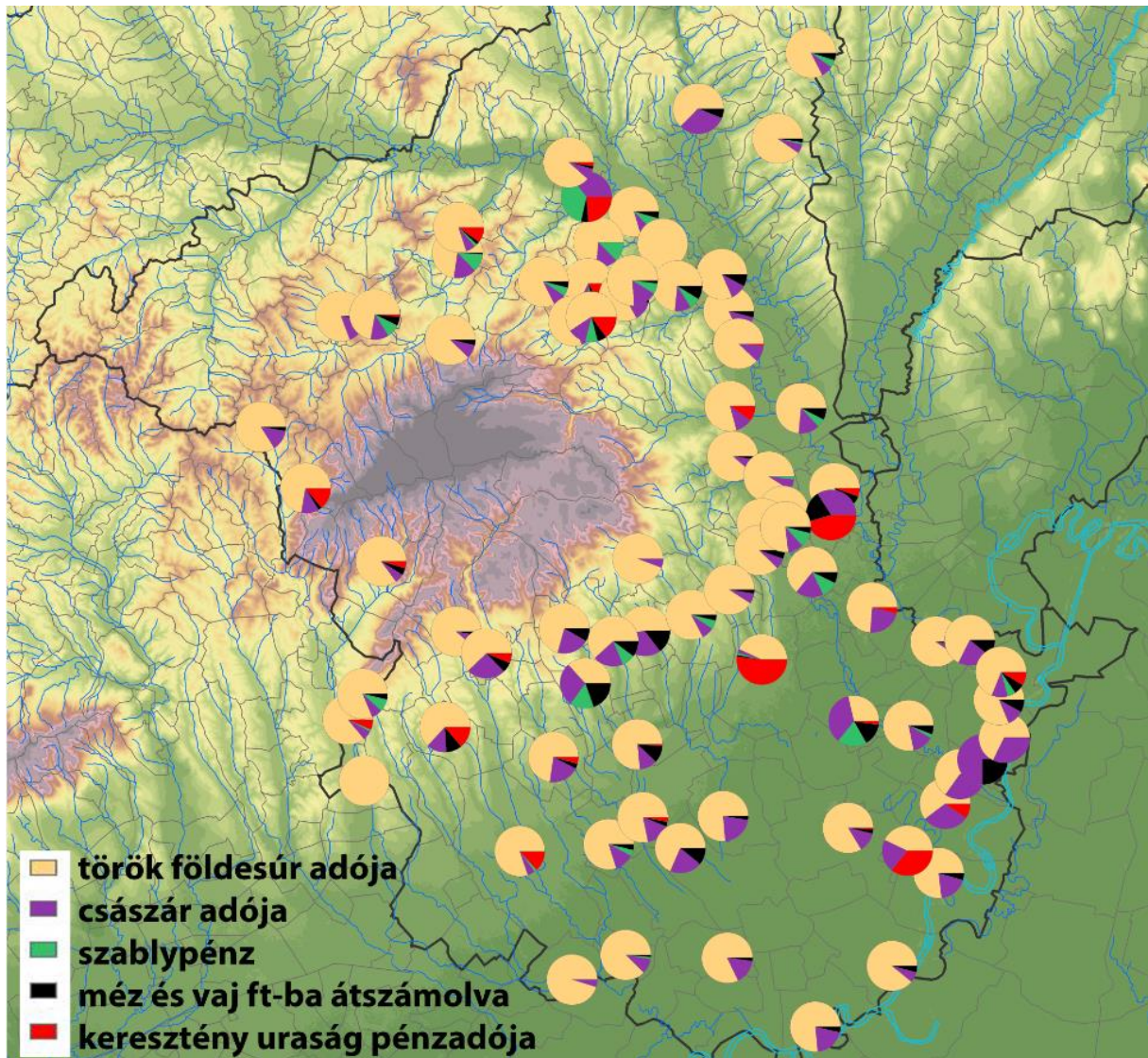
A török uraságnak fizetett terményadó és kapuadó értékének változása a politikai helyzet megváltozásával, Fülek visszavételével, 1596-ban a mezőkeresztesi csata előtt – a Bükk-től délre jelentős csökkenés tapasztalható a pénzbeli adóterhekben, míg északon a Tardonai-dombság területén erős a növekedés, miközben a szomszédban, a Sajó-völgyben ismét csökkenés látszik. A török tárgyalókészsége az adók kapcsán nemcsak a tizenötéves háború katonai fordulatainak tudható be, de arra is utal, hogy korábban túlterhelés jellemezte az adóztatást a szőlőtermő, állattartó-sajtkészítő és gabonatermelő vidékeken. Ekkor külön összeírták a töröknek adót fizető (a felszabadulás ellenére azt önként, biztonsági okokból vállaló) települések nevét és jól látszik, hogy ezúttal a Bükk már gátat képezett – a hegységtől északra a települések zöme nem fizetett adót a töröknek, legalábbis pár évig.

The change in the value of the crop tax + gate tax paid to the Ottoman landlords with the change of the political situation, after the recapture of Fülek, in 1596 before the battle of Mezőkeresztes (1582 = 1)

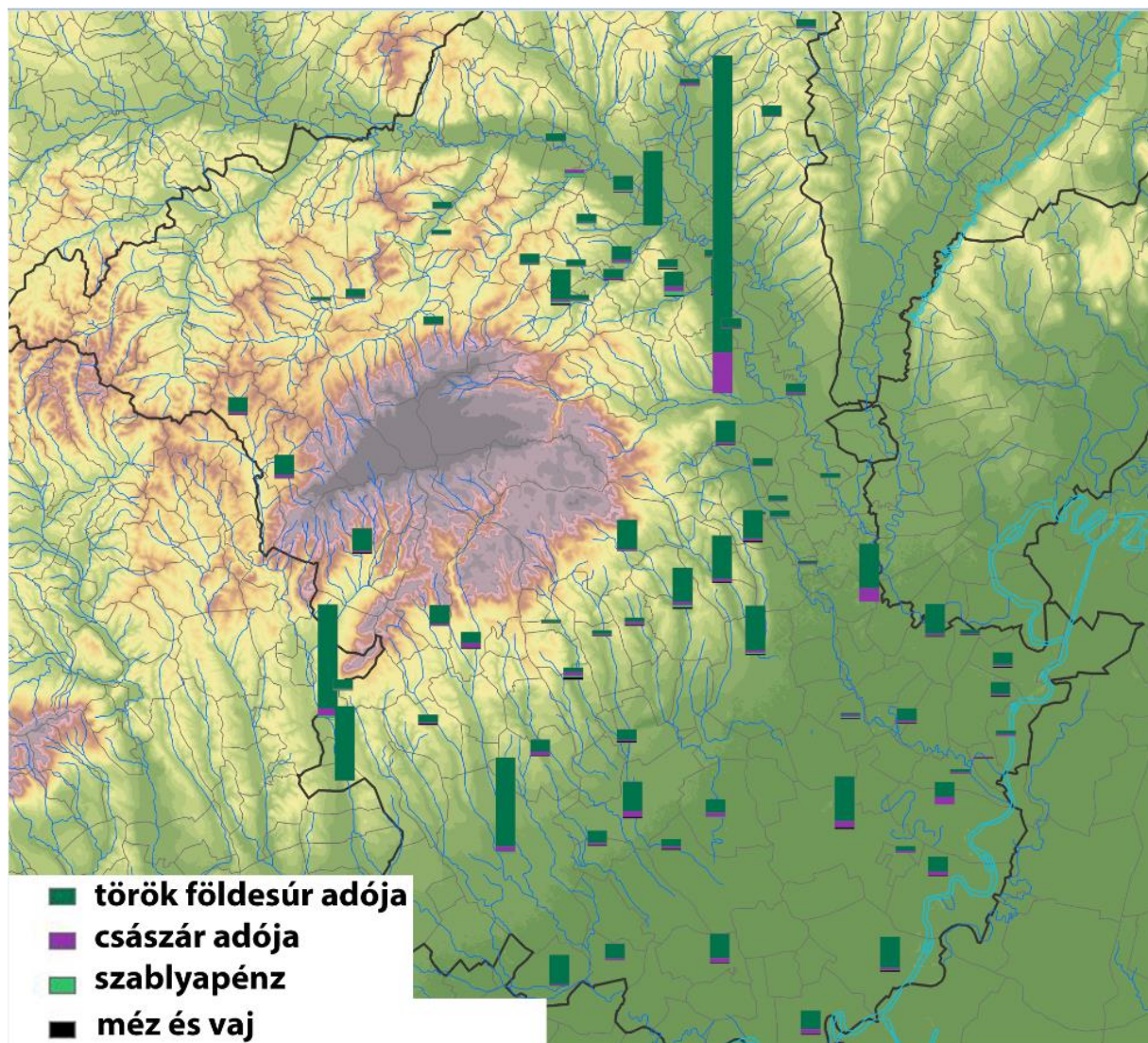
A töröknek adózó települések Fülek visszavétele után, 1596 körül

The geographical extent of the settlements taxed by the Turks after the recapture of Fülek, around 1596 (light blue)

A töröknek fizetett adótípusok súlya 1596-ban – továbbra is a szpáhiknak lerótt terményadó dominált, de több helyütt a keresztény földesúr adója is jelentős súlyt képviselt, a forintosított méz és vaj pedig szintén jelentős volt a megye egyes területein. 1554-ben Szécsényben e tétel nem volt annyira jelentős, mint a Bükkalján – s az értékek nagysága alapján újfent felvethető a kultúrtörténeti-morfológiai képződmények, az ún. „kaptárkövek” funkcionalitása (vagy esetleg funkcióváltása), s nem kizárt, hogy nevük, legalábbis részben valóban a méhészettel való kapcsolatról árulkodik a szakrális funkció mellett. A Mezőségen a tejtermékek szerepe nem meglepő (ma is híres a geleji sajtgár). Az ún. császár adója szintén inkább délen-délkeleten kapott nagyobb súlyt.

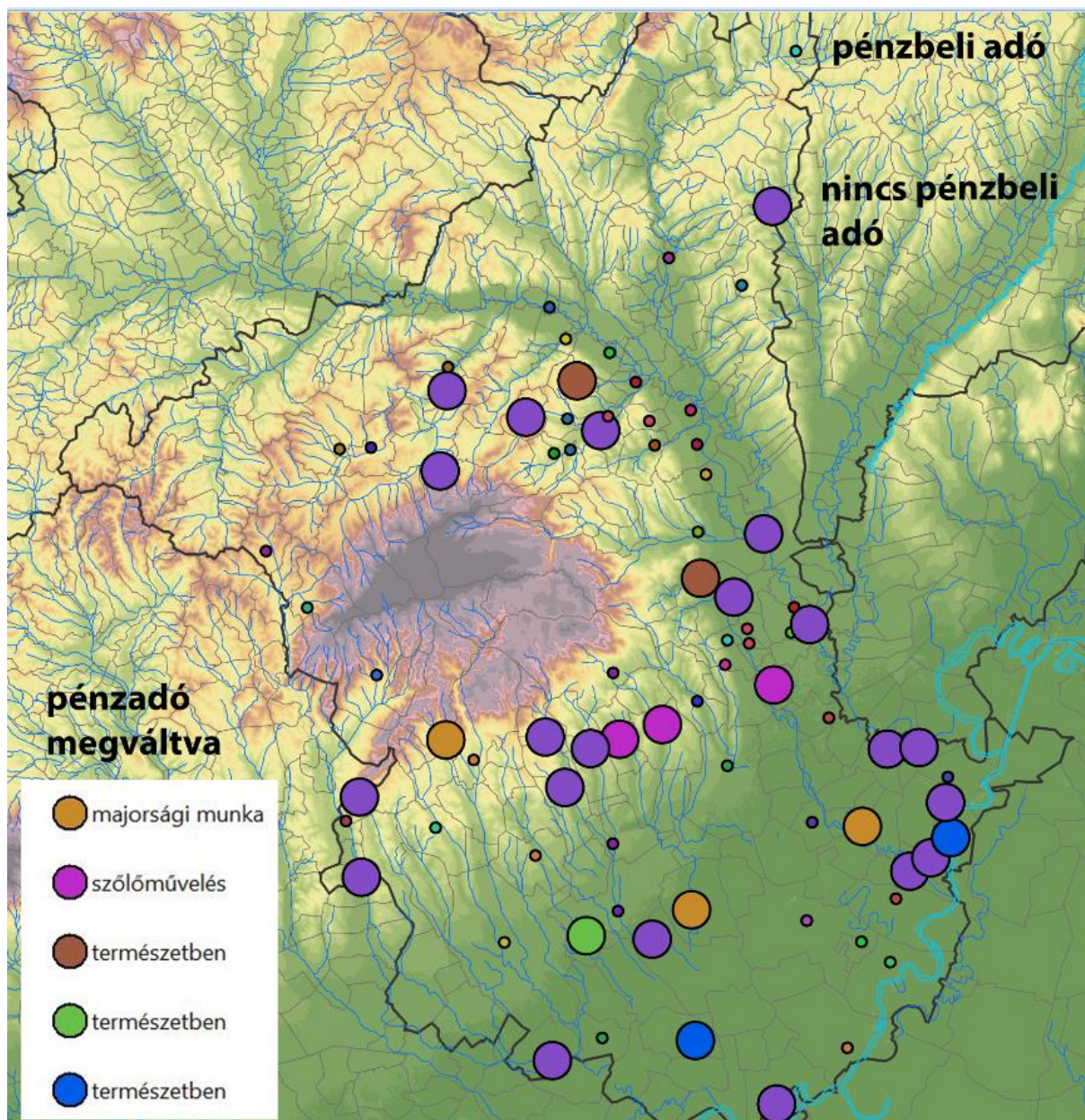
The weight of the different kind of taxes paid to the Ottomans in 1596 (yellow = Ottoman landlords' share, purple = sultan's share, green = sword tax, black = value of honey and butter transformed from in-kind value into money, red = tax paid to Christian landlord expressed in money)

A töröknek fizetett adótípusok súlya és településenkénti értéke 1596-ban

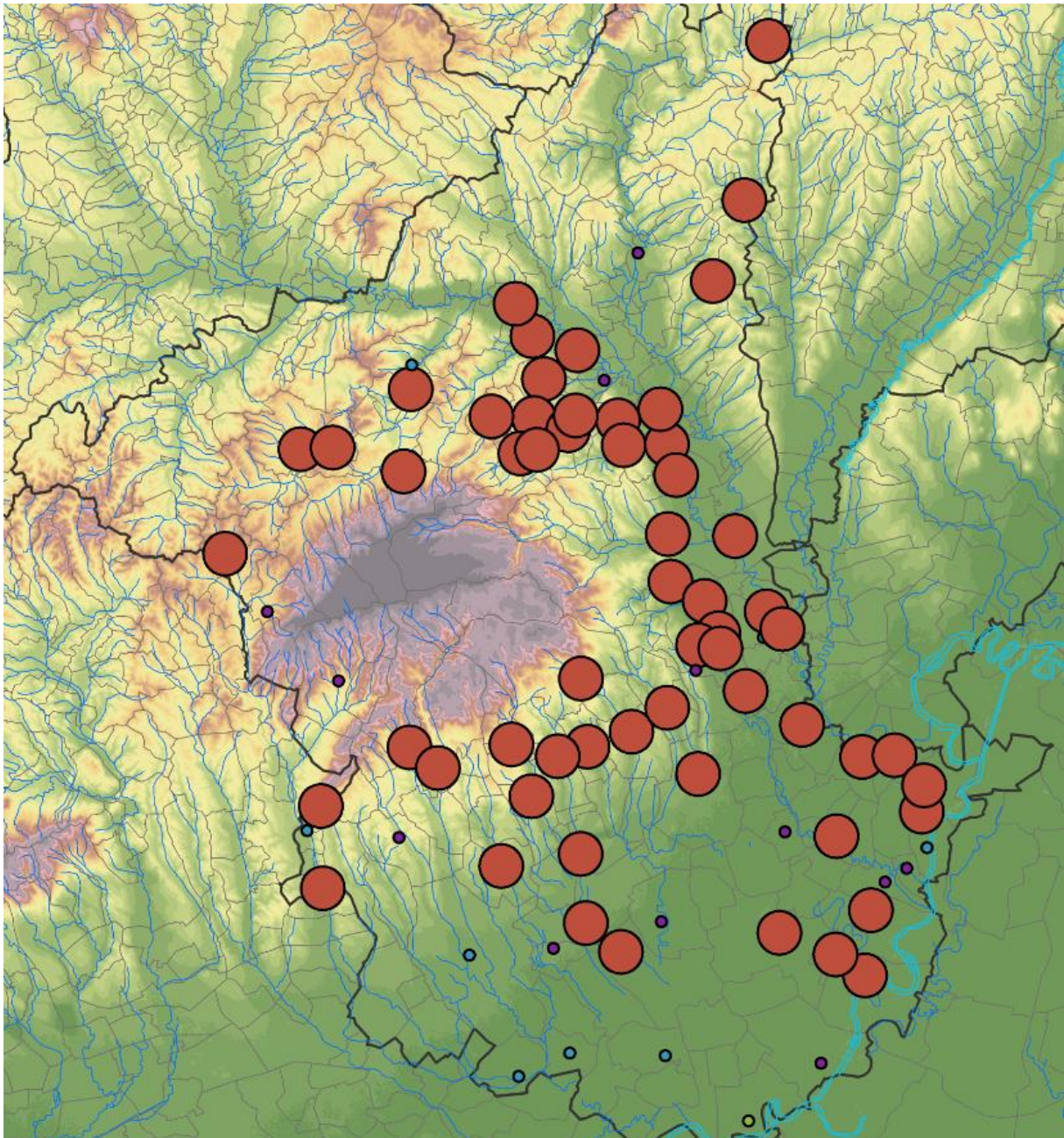
The value and weight of the different kind of taxes paid to the Ottomans in 1596

(green = Ottoman landlords' share, purple = sultan's share, light green = sword tax, black = value of honey and butter transformed from in-kind value into money)

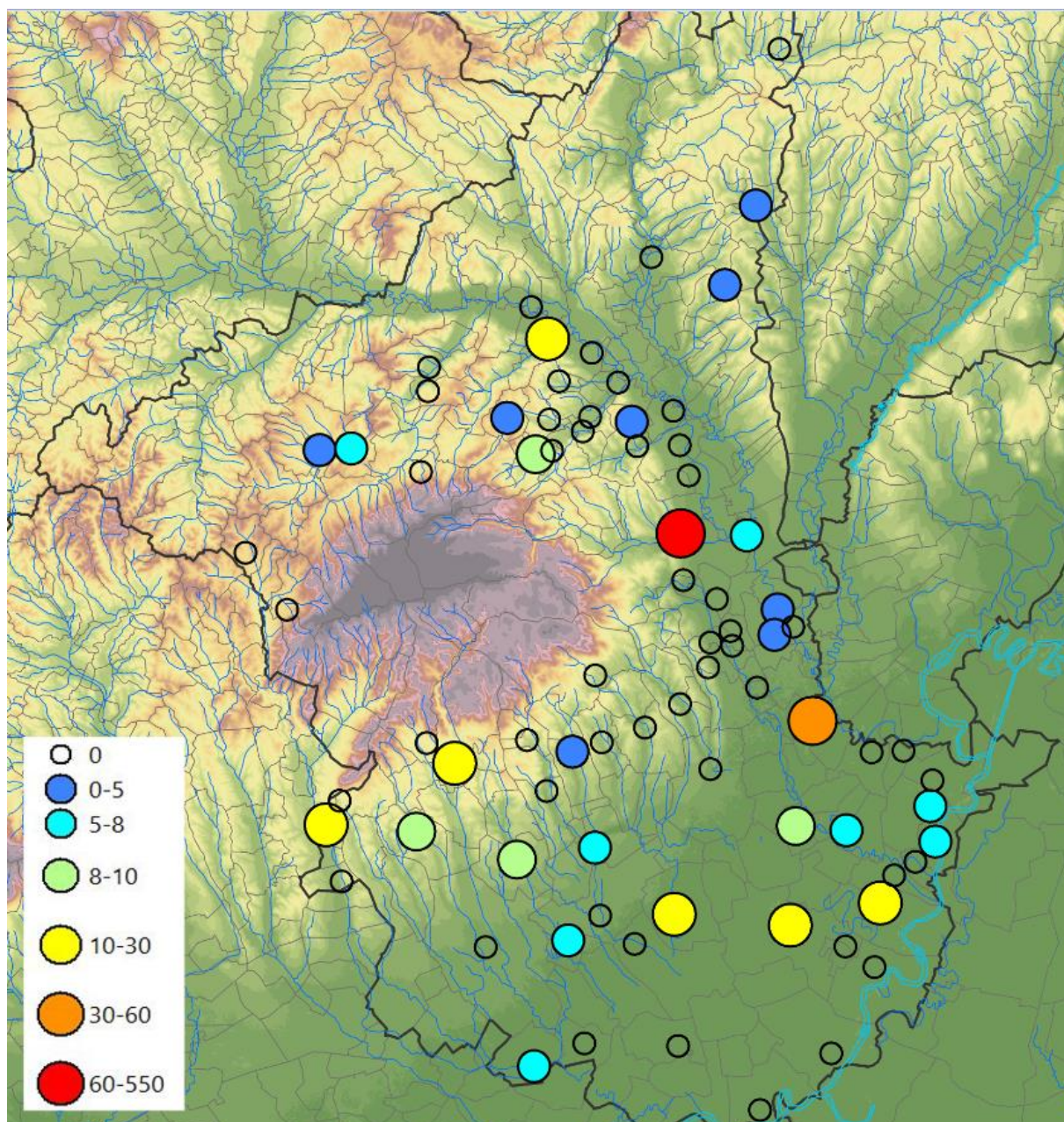
A keresztény uraságnak pénzbeli adót fizető, pénzben nem fizető, vagy azt terménnyel és munkával megváltó települések mintázata 1596-ban – a meglehetősen heterogén mintázat arra utal, hogy nem a török közelsége vagy a földrajzi viszonyok határozták meg annak mikéntjét. Továbbra is szinte minden település szolgált a keresztény földesúrnak (is), tehát a pénzbeli adó nem alternatíva, hanem többletteleher volt, melyet akár a Tisza mentén is begyűjtöttek. Ugyanez érvényes a kilencedre is, szinte minden település számára kötelező adónem volt, egyes mezősi települések jelentették a kivételt.

Pattern of settlements paying money taxes to the Christian lords; settlements not paying money taxes, or redeeming them with produce and labour in 1596 (deep purple = no tax in money ; light purple = redeeming tax in money by cultivating landlords' vineyards; blue, brown and green = tax in money redeemed in kind; light brown = redeeming tax in money by cultivating landlords' manorial arable land

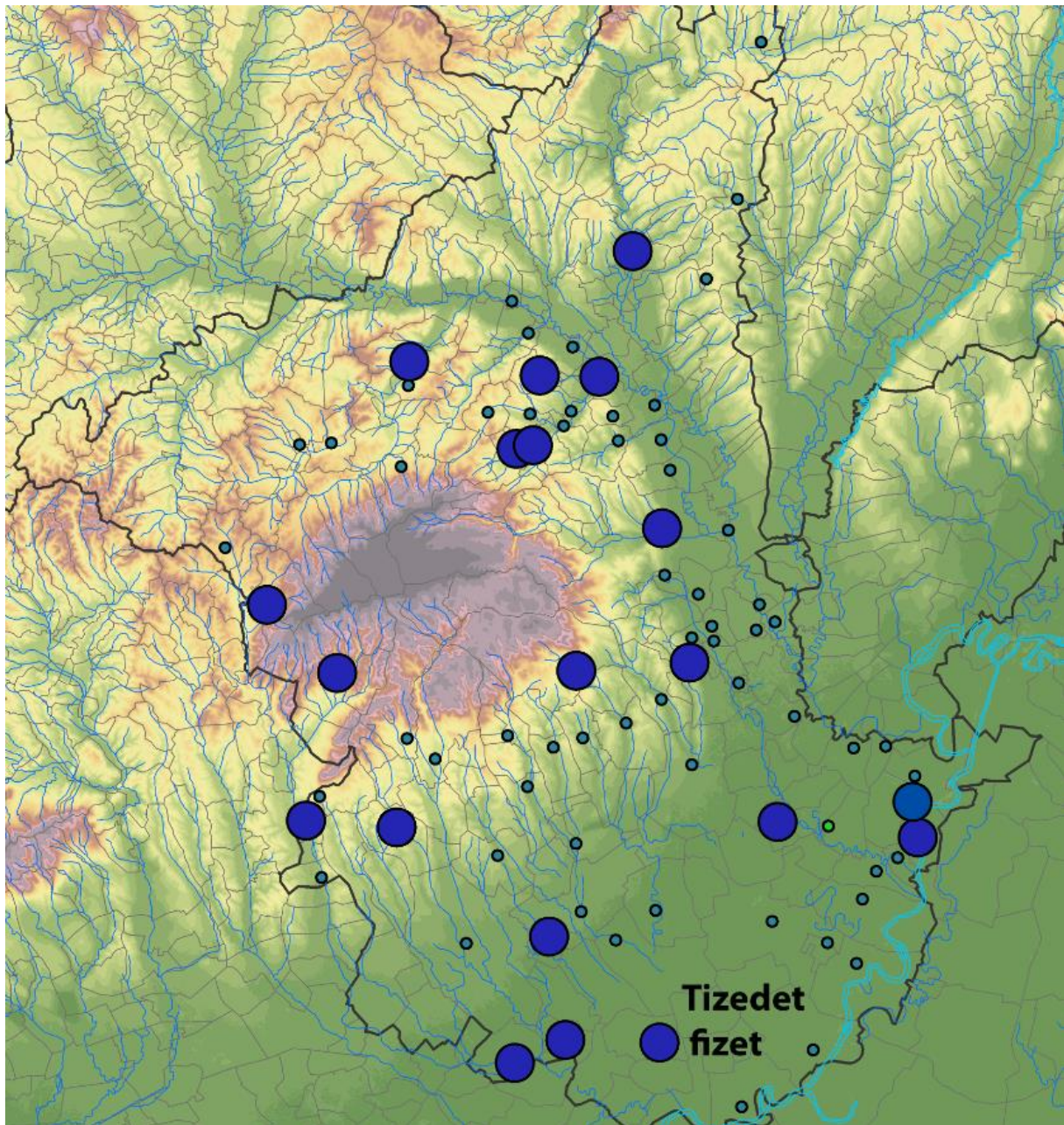
Kilencedet fizető települések 1596-ban

Settlements paying the ninth (nona, 10% of crops to the Christian landlord) in 1596

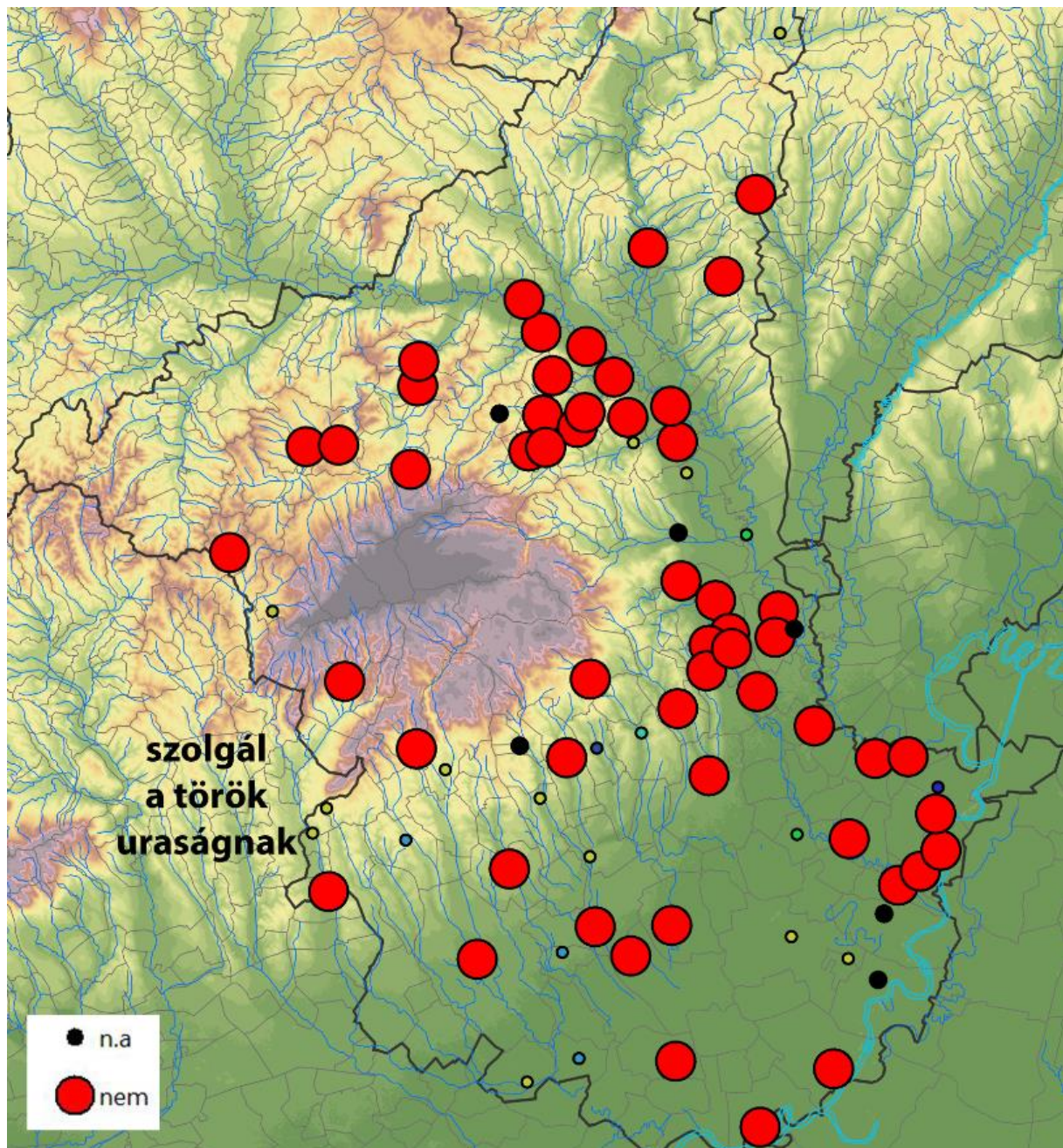
Portaszám 1596-ban – A portaszámot továbbra is esetlegesen írták össze, hiszen a dicalis jegyzékek alapvetően tartalmazták ezeket az információkat, a török adófajtákon volt a nagyobb hangsúly, viszont ehhez nem török adóegységeket adtak meg. Így fajlagos adatokkal csak elszórtan rendelkezünk és térképre vitelük sem ad ki olyan mintázatot, mely jelentősen felülírná tudásunkat a Borsodi-Mezőség és a Sajó-völgy településeinek méretét illetően.

Number of (Christian) tax units (porta) in 1596

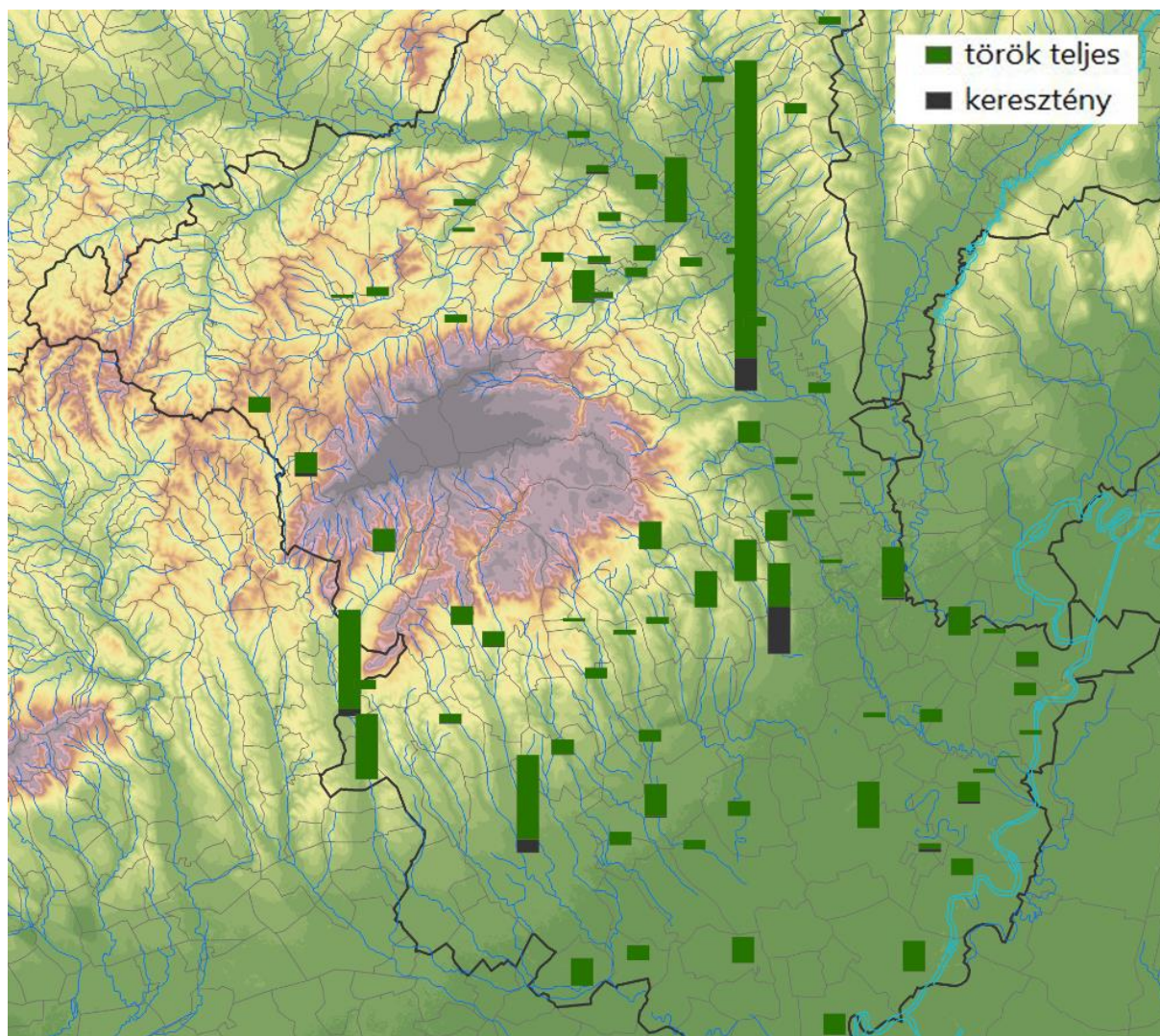
Tizedet a töröknek fizető települések 1596-ban – a korábbi, felekezeti jellegű képpel ellentétben itt arról van szó, hogy települések tömegei választották a pénzbeli adófizetés helyett a terménybeszolgáltatást a török adók kapcsán, ami nyilvánvalóan a pénzhez való hozzáférési nehézségre utal, hiszen sajátos területi mintázat, koncentráció nem nyomozható. Ezt az opciót a települések kérték – a szpáhi számára ez nehézséget jelentett, hiszen biztosítania kellett a termény piacosítását, mert neki pénzre volt elsősorban szüksége a fegyverzete előállításához. Éppen ezért elsősorban ott volt erre lehetősége, ahol a szpáhi egyébként is rendelkezett allódiummal, azaz piacosítandó termékkel. A szpáhik egy része valóban rendelkezett majorsági földdel, hiszen voltak olyan települések, melyek kötelesek voltak munkaszolgálatra, ami nemcsak az Eger várának erősítési munkálatainak való részvételt jelentette, hanem kaszálást is.

Settlements giving the tithe (10% of crops) to Ottoman landlords in 1596 (instead of paying a lump sum, expressed in terms of output)

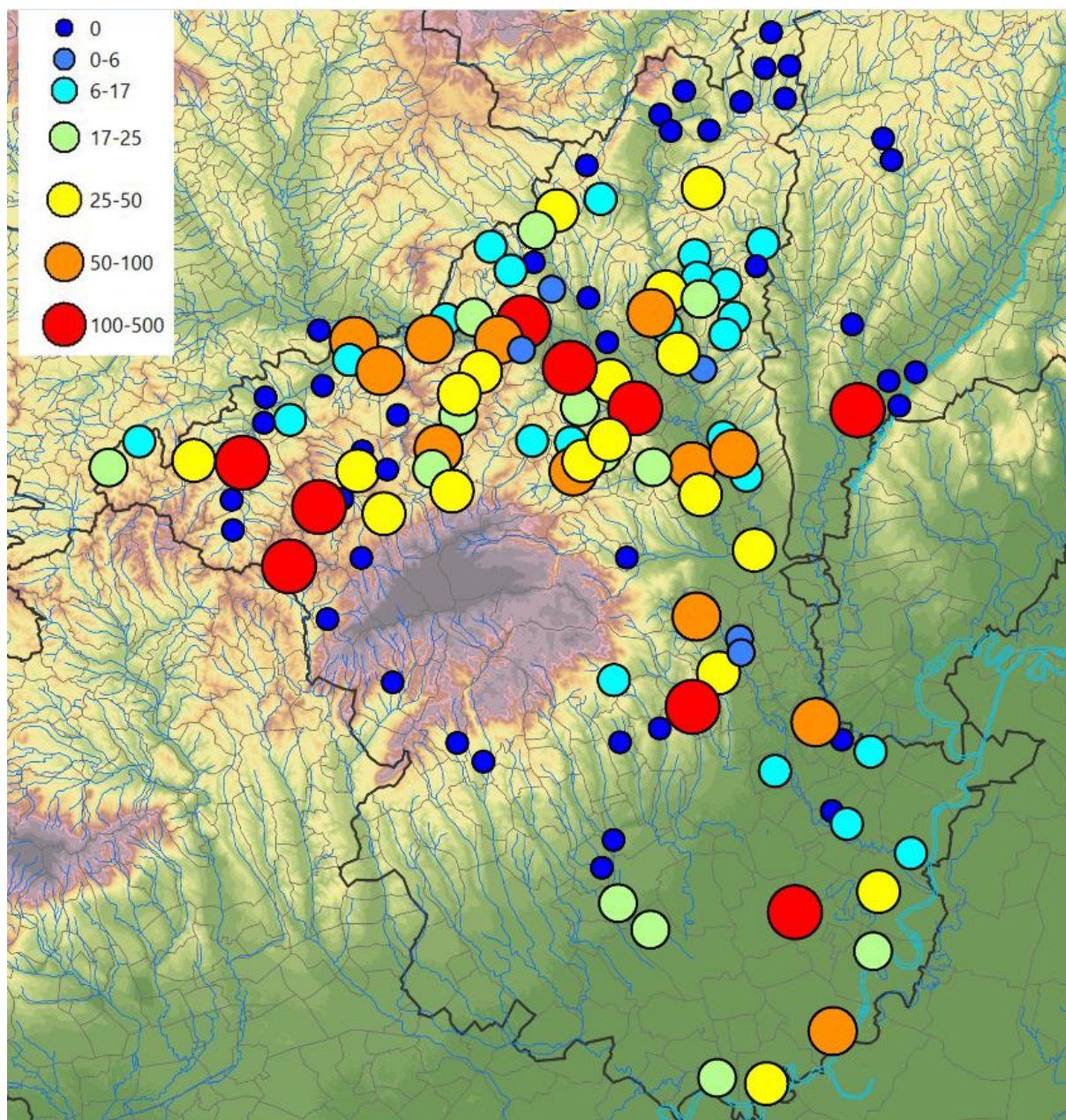
Települések, melyek szolgálnak a török uraság földjein, 1596

Settlements NOT serving on the lands of the Ottoman landlords, 1596 (red)

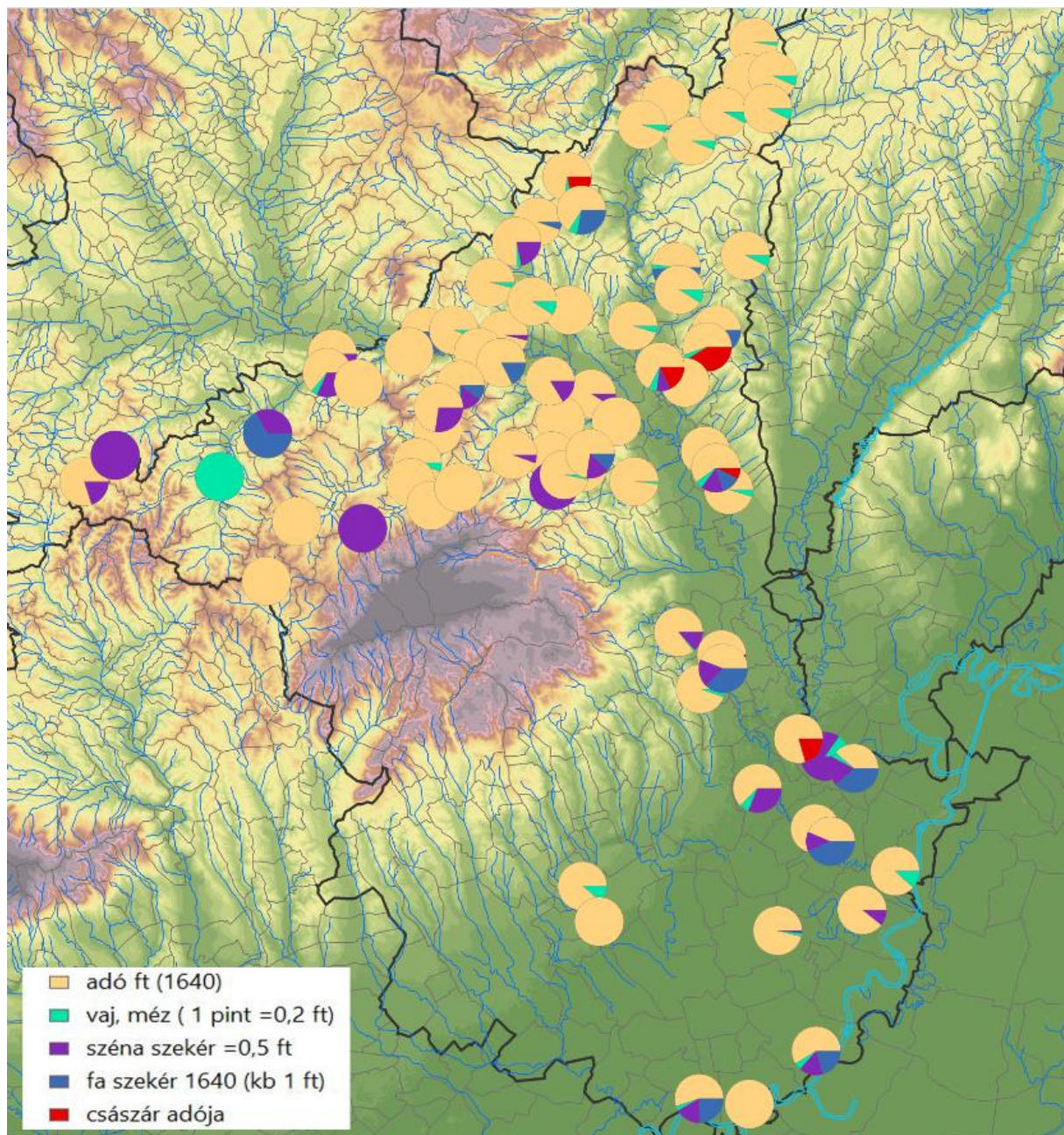
A pénzben kifejezett adó értékének megoszlása a keresztény és muszlim földesúr között 1596-ban. A pénzben kifejezett adó értéke még mindig a török földesúr felé volt magasabb, de ez immár nem komplementer jellegű alternatíva volt, hiszen a tized révén a török birtokosok is rendelkeztek terménybevétellel

Distribution of taxes paid by peasants (expressed in money) between Christian and Muslim landlords in 1596

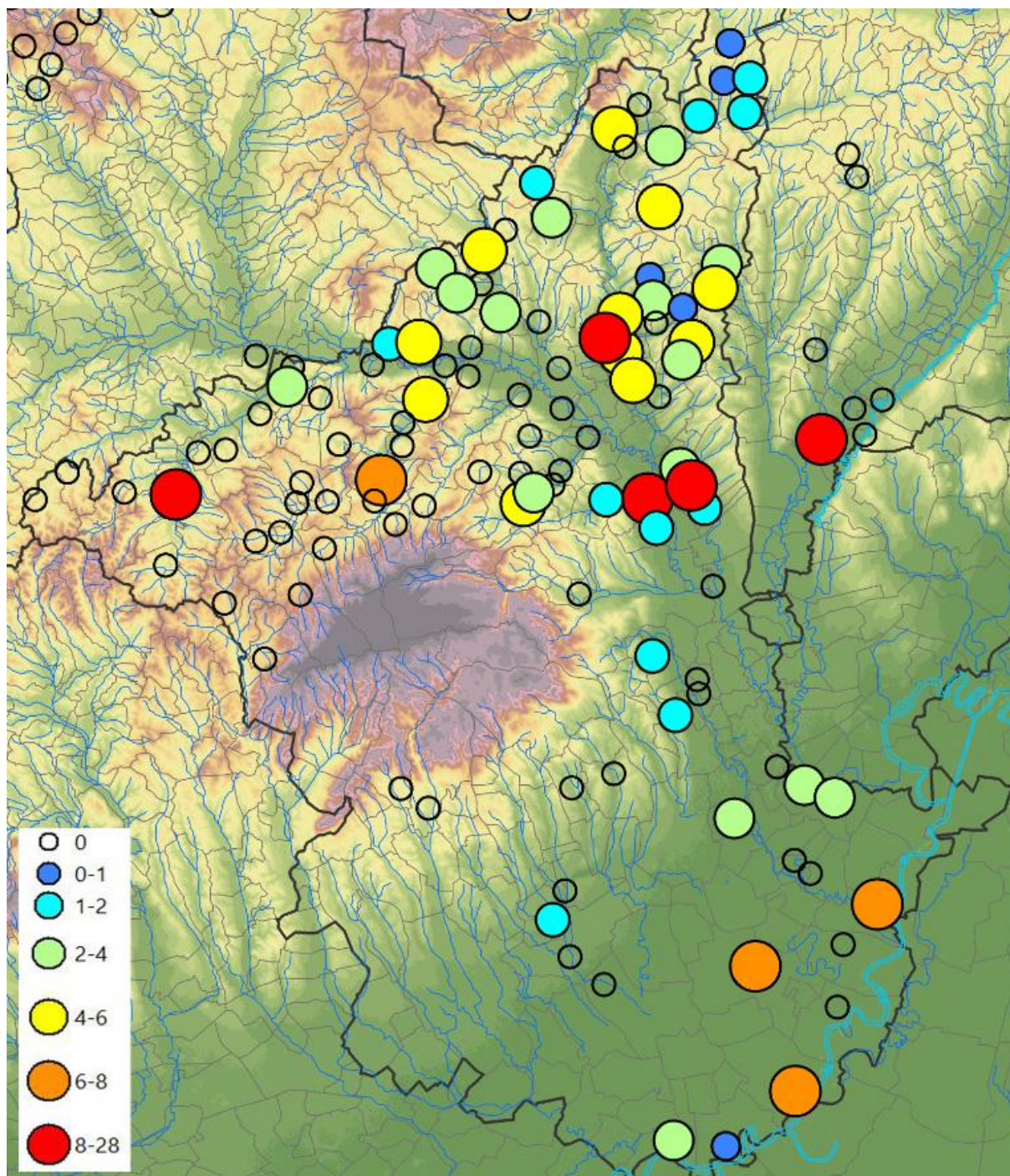
Forintban kifejezett török terményadó és kapuadó településenkénti összesítésben 1606-ból. Szintén rendelkezünk forintban kifejezett török terményadóval és kapuadóval településenkénti összesítésben, ez azonban nem kapcsolható össze az 1582-es vagy 1596-os értékekkel a szűk közös halmaz miatt. 1640-ig hatalmas növekedést figyelhetünk meg az adó értékében, noha a települések lélekszáma ennyit biztosan nem nőtt. Csökkenésre elsősorban a Bükk-től délkeletre számíthatunk, míg északkeletre, a Tardonai-dombság, Upponyi-hegység területén jelentős volt a növekedés, ami a kondomínium kiterjedését, megszilárdulását indikálja.

The value of crop tax + gate tax in forints aggregated to settlement level, in 1606

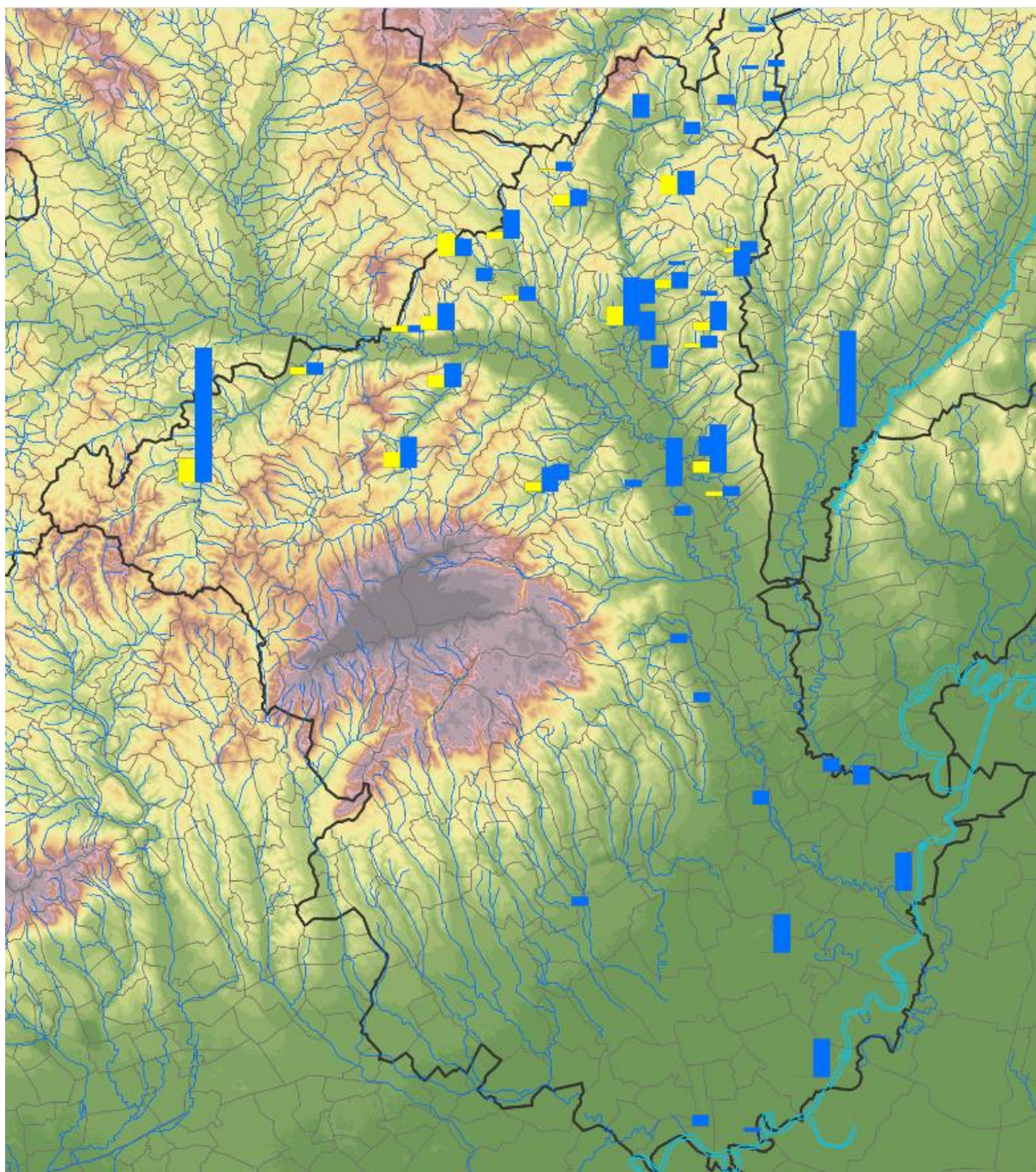
A töröknek fizetett főbb adónemek és értékük megoszlása 1640-ben. Az adónemek közül kiemelendő a korábban nem összeírt széna (szekér), fa (szekér) vagy pénzbeli megváltása, a kocsmapénz, a gabonaadó, a rúdvas (Rudabánya), miközben a császár adójának és a szablyapénznek az említése elenyésző

Distribution of the main tax types paid to the Ottomans in 1640 (yellow = landlords' tax, light blue = butter and honey transformed from in-kind to money; purple = cart of hay; blue = cart of wood; red = sultan's share)

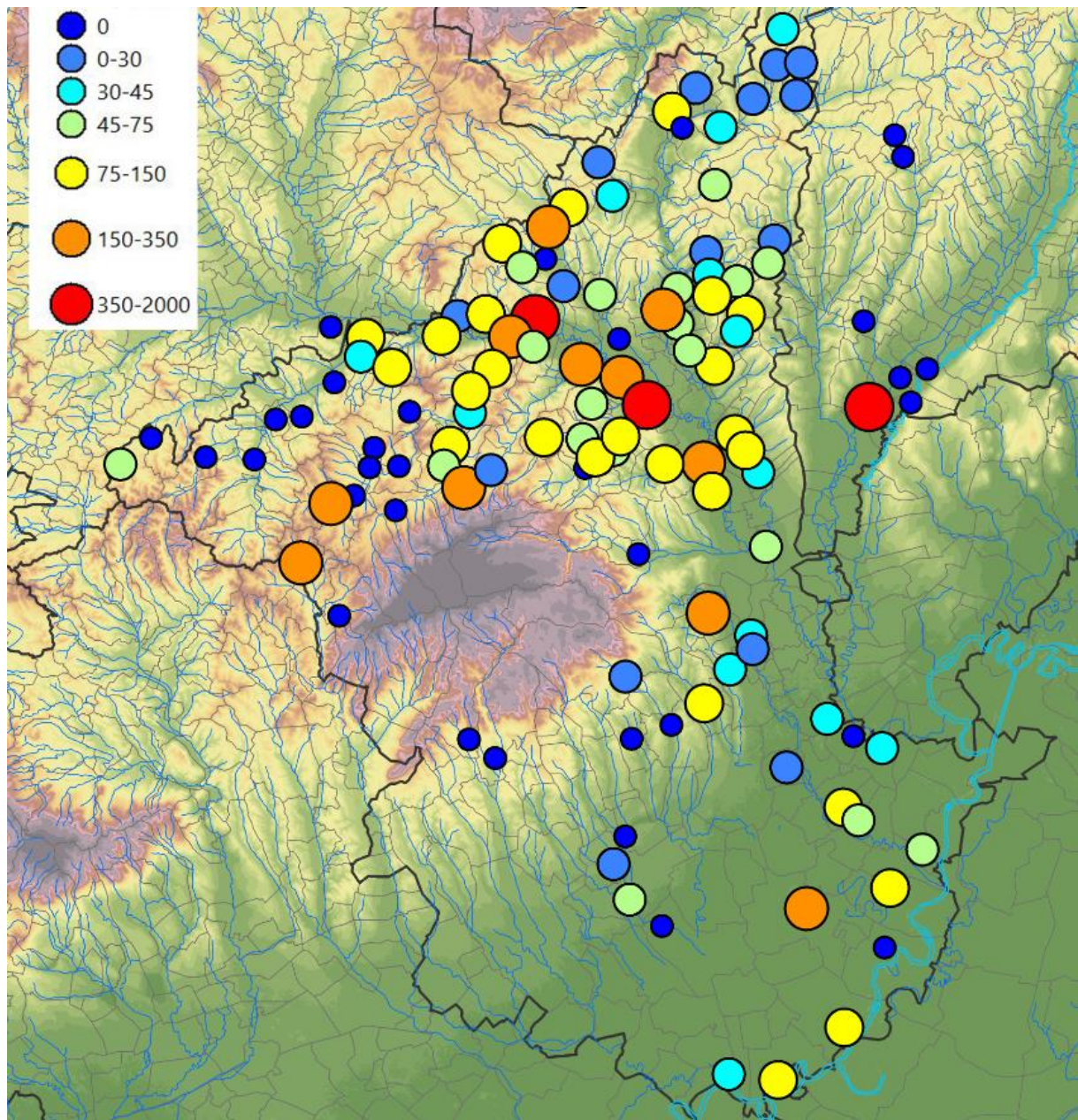

A török uraságnak mézben és vajban fizetett adó forintosított értéke 1640-ben – ez jelentős növekedést könyvelhetett el 1606-hoz képest, már ahol össze lehetett hasonlítani

The value of the tax paid to the Ottoman land lords in honey and butter, expressed in forints in 1640

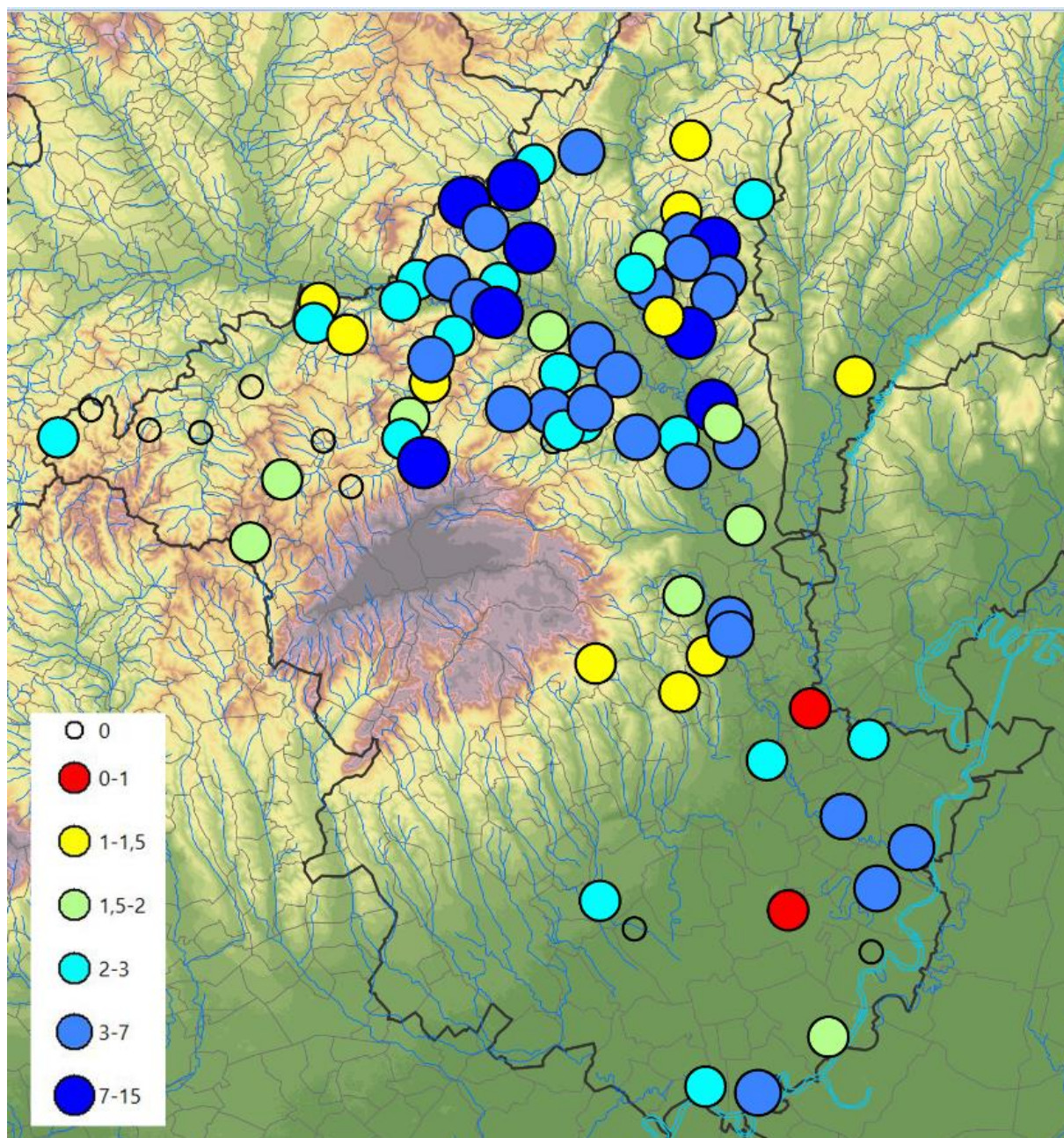

A töröknek fizetett méz és vajadó pintben kifejezett értékének változása 1606-1640 között
Changes in the value in *pints* of honey and butter paid to the Ottoman landlord between 1606 and 1640

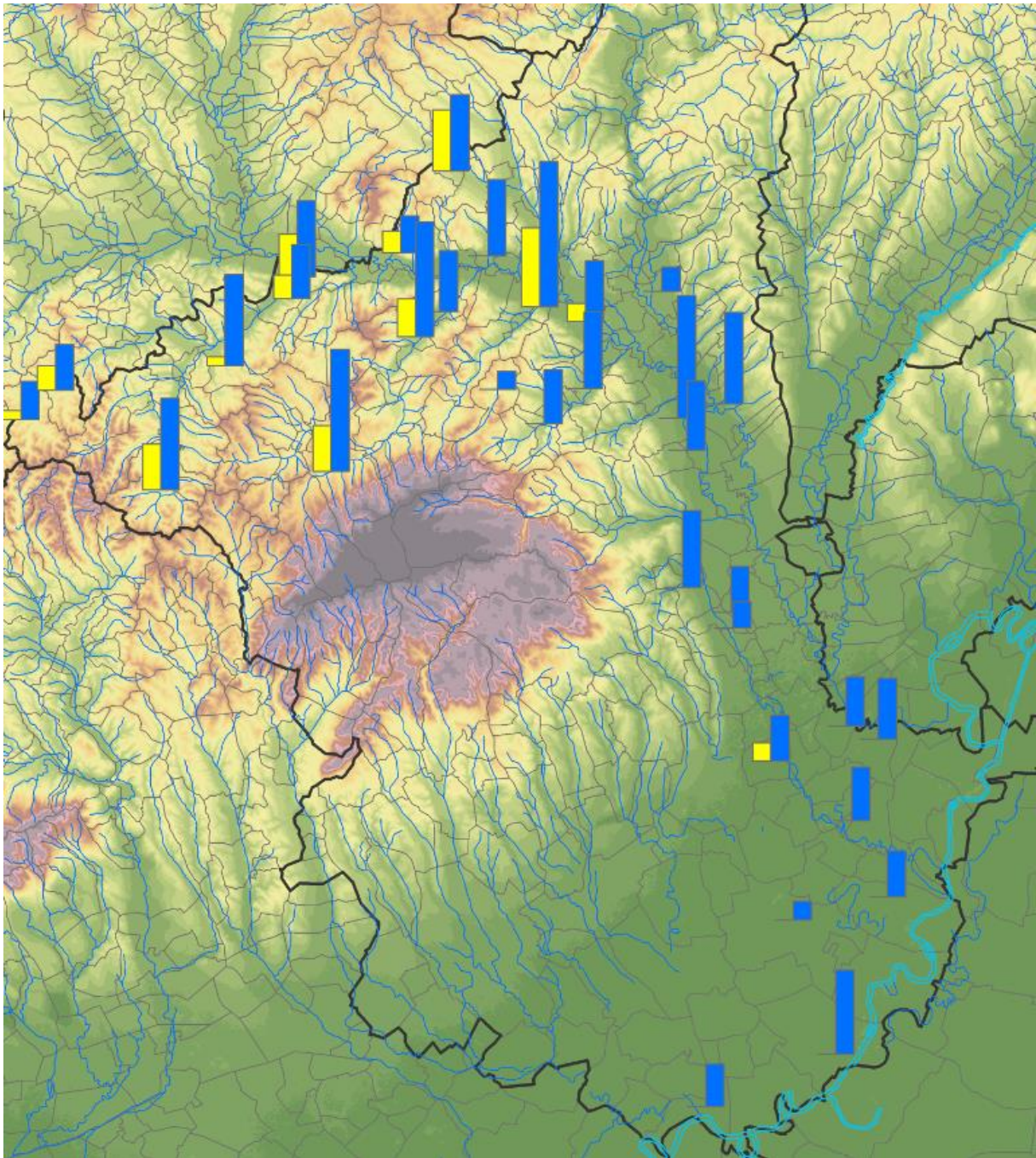
Forintban kifejezett török terményadó és kapuadó településenkénti összesítésben 1641-ből

The value of crop tax + gate tax aggregated at settlement level in 1641, paid to the Ottoman landlords, in Forints

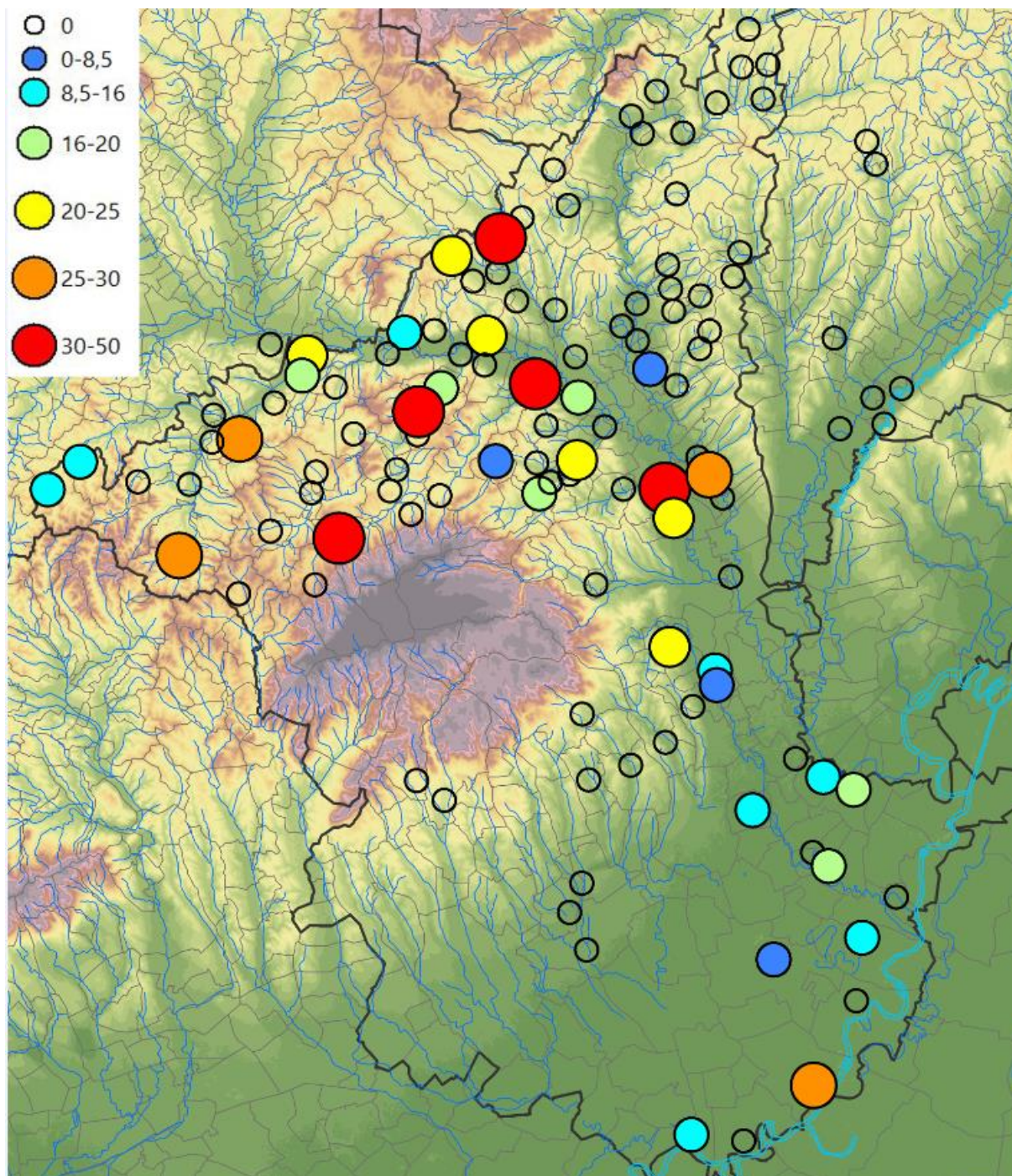
A török uraságnak fizetett terményadó és kapuadó értékének változása 1606-1641 között (arány)

Changes in the value of the crop tax and gate tax paid to the Turkish lords between 1606 and 1641 (ratio: 1606 = 1)

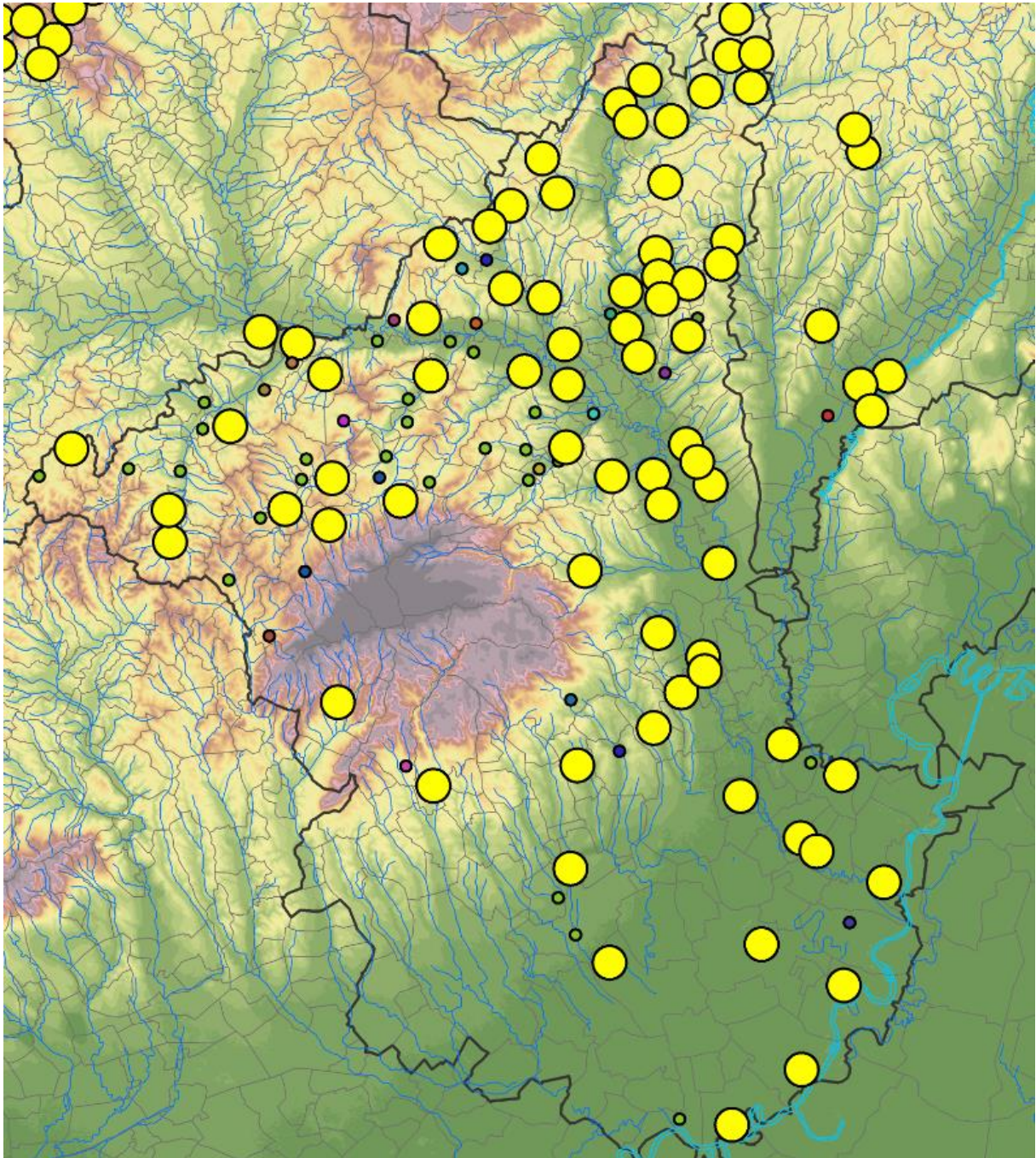
Nemcsak a pénzbeli adó értéke nőtt meg, de a terményadóké is, mint pl. a szénáé 1606-1640 között (szekérben megadva: 1 szekér széná = 0,5 ft, 1 szekér fa = 1 ft, 1 pint méz vagy vaj = 2 icce = 0,2 ft)

Increase in value of hay tax to Ottomans, 1606-1640

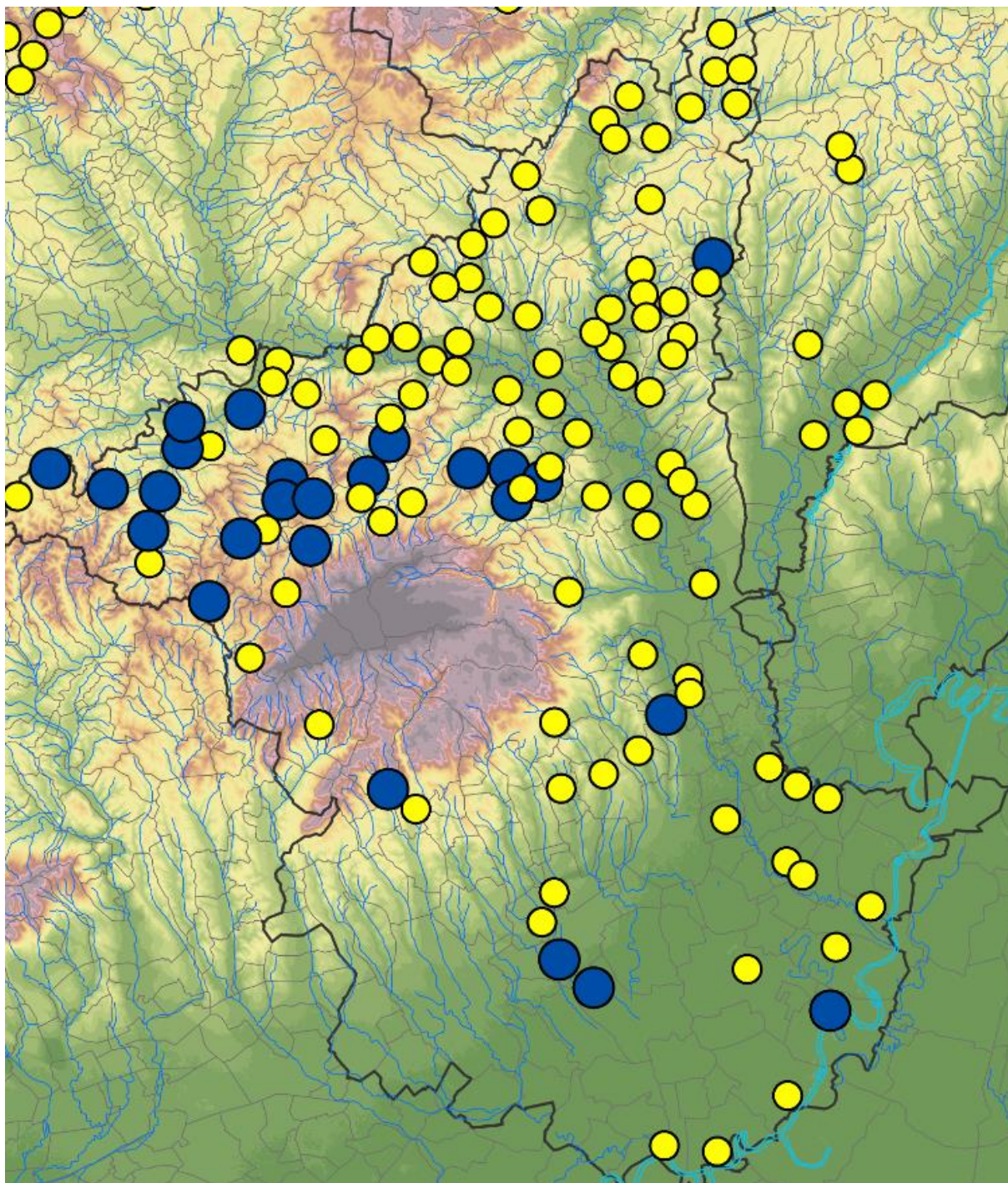
Szénaszolgáltatási kötelezettség települési értéke 1641-ben a töröknek, pénzre átszámolva
 – főleg a Bükk északi peremein volt jelentős (0,5 ft = 1 szénásszekér)

Value of the obligation to provide hay to the Ottoman landlords in 1641, converted into money (1 cart = 0.5 forints), aggregated to settlement level

A töröknek munkával szolgáló települések száma is megugrott 1641-re az 1596-os helyzethez képest (vörös térkép)

The number of settlements delivering services to the Turks also increased to 1641 compared to 1596 (red map)

A töröknek pénzdó helyett terménýtizedet fizető települések száma is nőtt 1640-re – főleg a Hangony-Hódos-völgyé s a Bán-patak települései, a Tardonai-dombság és Upponyi-hegység lakossága kérték ezt a lehetőséget a török uraságtól.

The number of municipalities paying tithes (in share from output) to the Turks instead of taxes in money also increased to 1640 (blue)

Társadalmi-gazdasági demográfiai viszonyok az oszmán adóösszeírások adatainak térképezésével (Nógrádi és Szécsényi szandzsákok, 1546, 1554)

Socio-economic and demographic characteristics of the Nógrád and Szécsény sanjak, in 1546 and 1554 by mapping the Ottoman tax census data

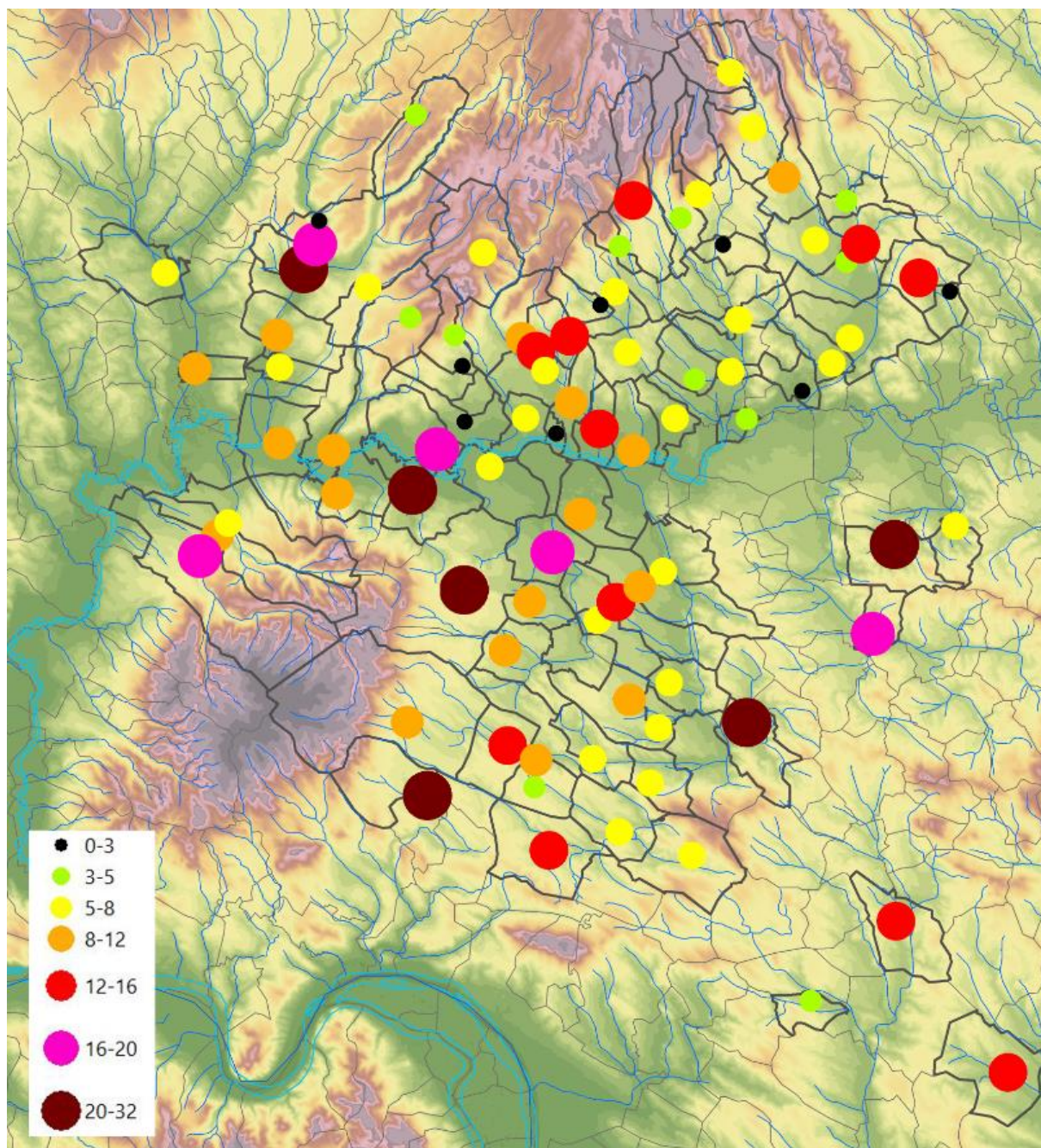
További rekonstrukciós lehetőséget nyújtanak a török összeírások:² a defterekben közölt adóegység, a hanék számának és az összes összeírt hányadosa a település belső gazdasági-társadalmi viszonyairól tanúskodik, a terményadó és az összes összeírt hányadosa pedig a gazdasági teljesítőképességről, mely összevethető regionálisan a szomszédos települések sajátosságaival. Mivel a török defterek nem a beszedett hanem a kivetett adót tartalmazták, ezért (felmérés, nem pedig becslés esetén) a települések elméleti gazdasági teljesítőképességét reprezentálja az index, nem pedig a deprivációt (azaz a túladóztatás jelensége nem merül fel). A mutató, illetve a defterek (vagy akár a magyar királyi dicalis conscriptio-k, portalis conscriptio-k) használata azért is fontos, mert GDP adattal értelemszerűen nem rendelkezünk, a történeti HDI ugyancsak nem számítható, hiszen a legtöbb index nemcsak településszinten, de országosan sem áll rendelkezésre 1880 előtt, így nem tudjuk másképp közelíteni a gazdasági teljesítményt, még kevésbé annak regionális eltéréseit, és időbeli változását. Azonban a terményadó/összeírt mutató használatával kapott adatok már összevethetők az 1330-ból a pápai tizedjegyzék révén rendelkezésre álló, a szántóföldi, erdő, bánya- és szőlőjövedelmek rekonstrukciójára alkalmas mutatóval (ezek tizedkötelesek voltak ekkor is, s a török korban is a szpáhinak járó terményarányos adók között tartatnak számon – a marhatartás jövedelme azonban nem derül ki a középkori adóból). S bár ekkor az összeírtak száma hiányzik, a kb. 4900 plébánia hozzávetőleges határai Voronoi-poligonokkal kiszámíthatók, így a termés/terület regionális mintázatának eltérései illusztrálhatók. Francia analógiák alapján pedig, 530 fő/pap (ami ekkor 530 fő/ plébánia is) értékkel számolva az egy főre jutó szántóföldi, stb. termelés területi különbségeinek értéke is becsülhető. Mivel a 16. századi török defterek (a 17. századból már nincs ilyen összeírás, ezért is jelentős kontrollként a borsodi 1596-os összeírás, valamint a „páratlan” 1640-es) az adó értéke mellett az összeírtak számát is tartalmazták (és mivel az itt szereplő, török birtokosnak, szpáhinak járó adó tizedjellegű, azaz terményarányos a kapuadó levonása után), így az agrártermelés/összeírt érték itt is számolható. Az összeírtakon a török defterek a 13 évnél idősebb (és kb. 60 évnél fiatalabb) férfiakat értik, azaz a potenciális termelőerőt (és potenciális katonakorúakat) az eltartottak („elaggottak”, gyerekek nélkül). Szintén Voronoi-poligonok (vagy egyéb adminisztratív határok, mint a megye, járás, plébánia – akár más korokból előre-, vagy visszavetítve) segítségével számítható az adó/terület (azaz a termelés/terület proxyja), így a török kor adatai ezen a téren is összevethetők nemcsak a 14. századdal, de a későbbi 1880-as, 1910-es agráradatokkal is akár. A „able bodied men” kategória használata, vagy a hane és kapuszám rögzítése a török adóztatók részéről pedig az ország területén szintén (egyedüli adatként) rendelkezésre álló 1494-es Ernuszt-féle középkori számadáskönyv fejadóival (és a belőle kivonható demográfiai proxyval) való összevetésre alkalmas. F. Romhányi Beatrix a fenti eszmefuttatás alapján próbálta összevetni középkori megyék adózását és termelését a török korban, rekonstruálva a szandzsákok településeinek egykori hovatartozását, összevetve a középkori, dinárban kifejezett és török kori, akcséban kifejezett (termény- és fej) adóértékeket, konvertálva és az inflációs hatást korrigálva. Erről és a számításokból levonható egyéb következtetésekről még olvashatunk a későbbiekben (pl. az 1494-es subsidium nagyjából a tized értékével volt azonos területegységre vetítve, azaz a

² Szécsényi szandzsák, 1554: BOA TT d 293. és TT 981. (Nógrádi szandzsák, 1546)

középkori elvonás a kilenceddel együtt kb. 30%-os volt), itt most annyi hangsúlyozandó, hogy Maddisonékat megkerülve lehetséges a termelés regionális különbségeinek nemcsak adott időmetszetben történő becslése, de időbeli változása is, még akkor is, ha a konkrét számértékek csak tájékoztató jellegűek lehetnek a fent említett számos tényező miatt.

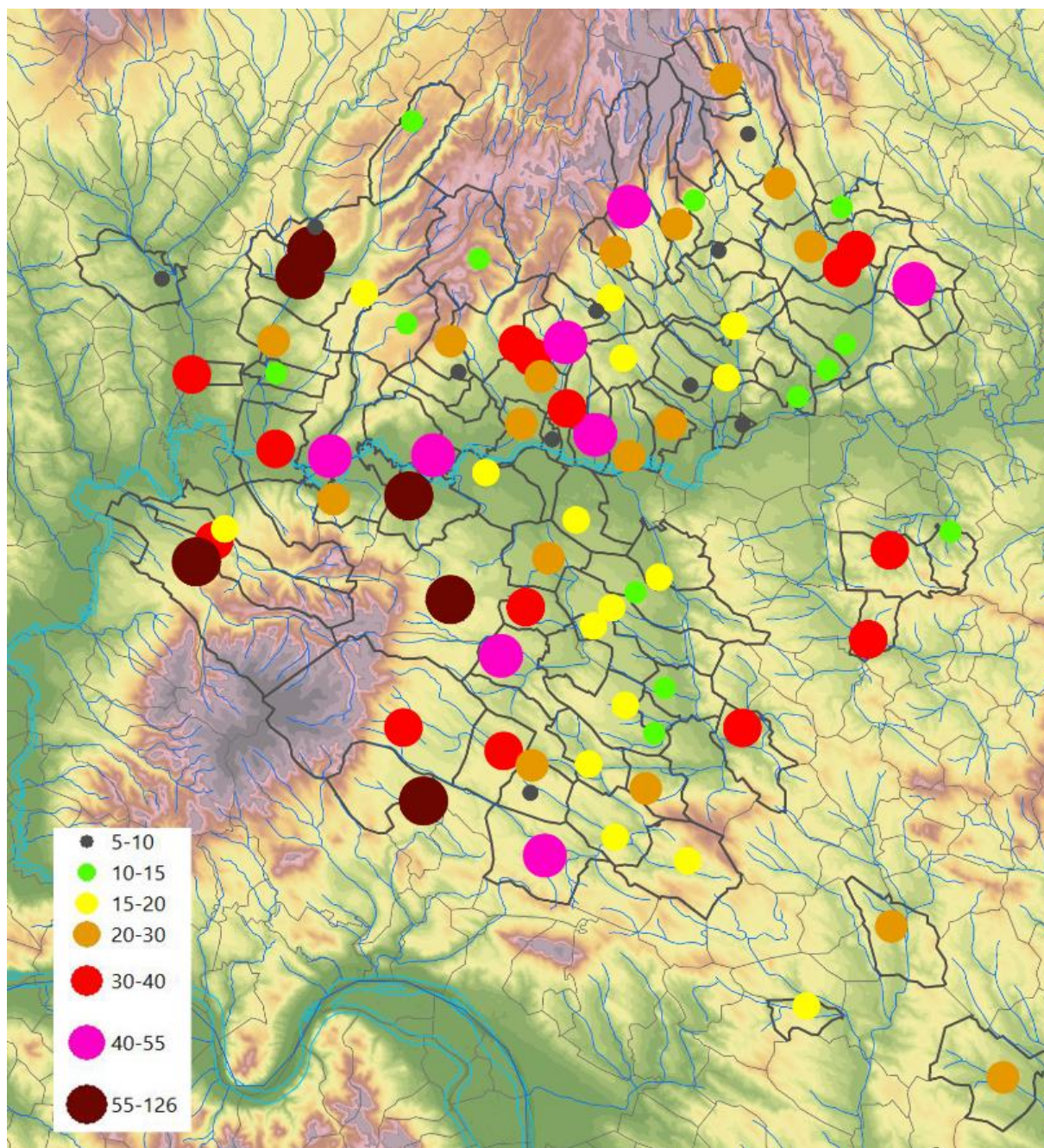
A továbbiakban török kor kapcsán bemutatjuk a terményadó/összeírt és adóegység/összeírt indikátorokat a nógrádi szandzsák 1546-os területén és a szomszédos szécsényi szandzsák 1554-es összeírását felhasználva, a török akkomodáció kezdetén, a településnagyságot, a belső differenciáltságot és a gazdasági potenciál egy adott időmetszetben való területi különbségeinek reprezentálása érdekében. Ezt követően bemutatjuk részletesen a szécsényi szandzsákösszeírás adónemein és összeírtjain keresztül a társadalomszerkezetet, a demográfiai viszonyokat, a szőlőtermelés jelentőségét és proxy változókon (szénaadó) keresztül a marhatartás területi különbségeit, a sertés- és juhtartás főbb területeit, vizsgálva a mintázatok mozaikosságát vagy koncentráltságát. Ekkor 1 kile búza 10 akcse, 1 kile rozs, zab, vagy kétszeres 5 akcse, 1 sertés 4-6 akcse, 1 juh 10 akcse adóértékek képviselt, 1 szekér széna ugyancsak 10 akcse, 1 pint bor = 2 akcse, 1 pint vaj, 1 pint méz pedig (ez 2 icce), egy méhkas adója ugyancsak 2 akcse (4 denár) értéket képviselt a tizedösszeírók szerint. A defterben 1 akcsét 2 denárral számolnak, ami azért is érdekes, mert 1500 körül, még 1 arany = 100 denár = 60 akcse, azaz 1 akcse = 1,66 denár – és 1580 után az akcse árfolyama jelentősen romlott! Azaz feltételezhető, hogy az adóösszeíró már az átváltás során igyekezett eltérni a hivatalos árfolyamtól, haszonra törekedve a szpáhi vagy állam számára, ráadásul okulva a középkori példákból, az adószedők költségeit külön felmérte és fejenkénti adóértékként többletköltségként rögzítette is a defterben.

A török defterben található tizedértékek alapján számítható az elméleti teljes termelés is (amennyiben megbízhatók az adatok). Mindezek után világos, hogy településszintű térképek statisztikai számításokkal komoly rekonstrukciós lehetőséget rejtenek magukban, például arra vonatkozóan, hogy – összevetve az összeírtak számával – elegendő-e termelés a település ellátásához bizonyos terményarányú elvonást, adót feltételezve (a török uraságnak fizetett tizeden túl, például a kettős adóztatású területeken), és mely termény okozza az esetlegesen piacósítható többletet, vagy miből és hol merül fel önellátás esetén is hiány, amit más termék piacósításából kell fedezni.

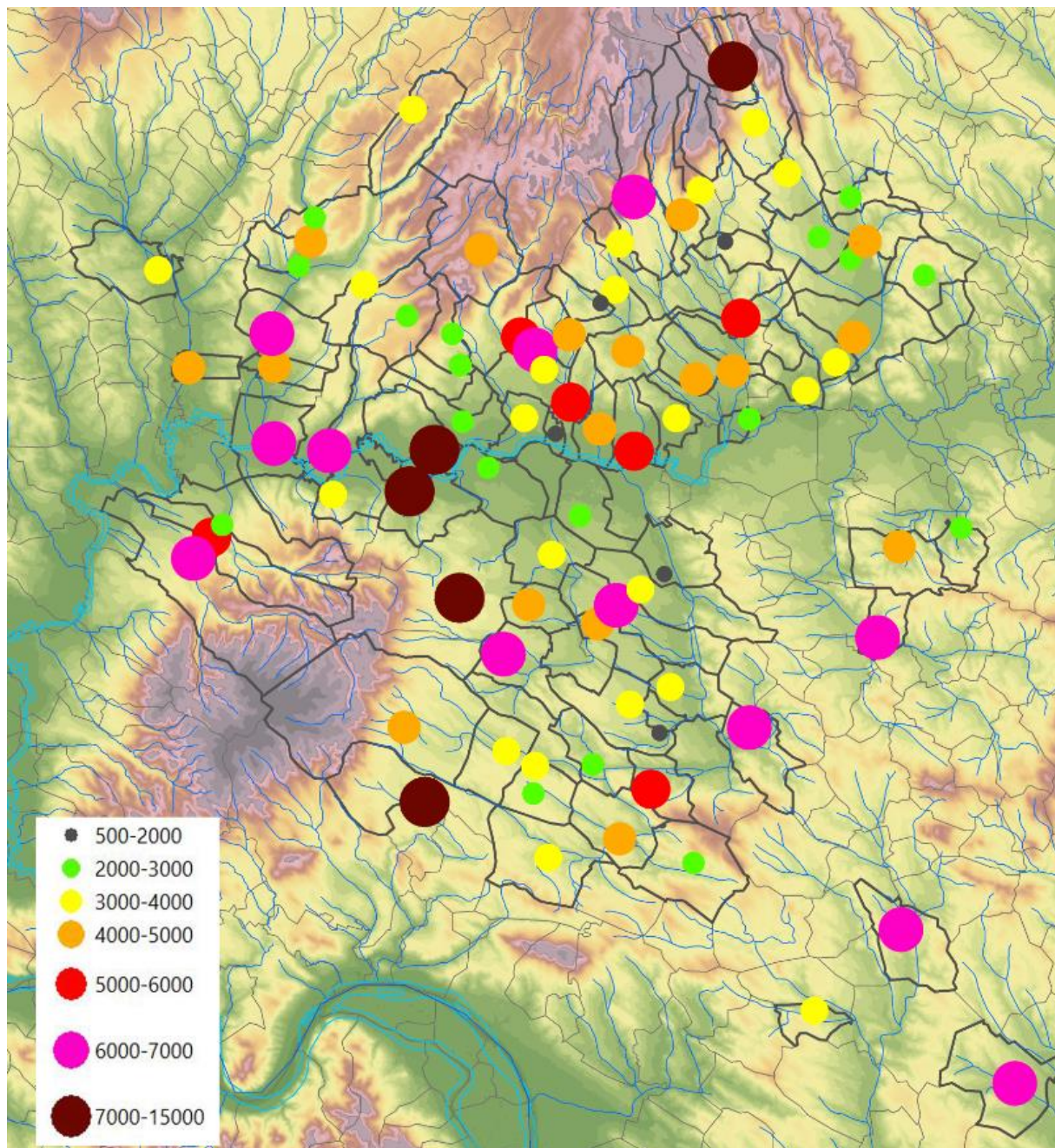
Az adóegységek (hanék) száma a nógrádi szandzsák 1546-os területén – jól kirajzolódik a főtenhely, a Vác-Hont irány a Börzsöny lábainál a Nógrádi-medence területén. Érsekvadkertet 3 részletben írták össze ezért ott kisebb értékkel találkozunk.

The number of tax units (hanes) in the 1546 area of the Nógrád sanjak

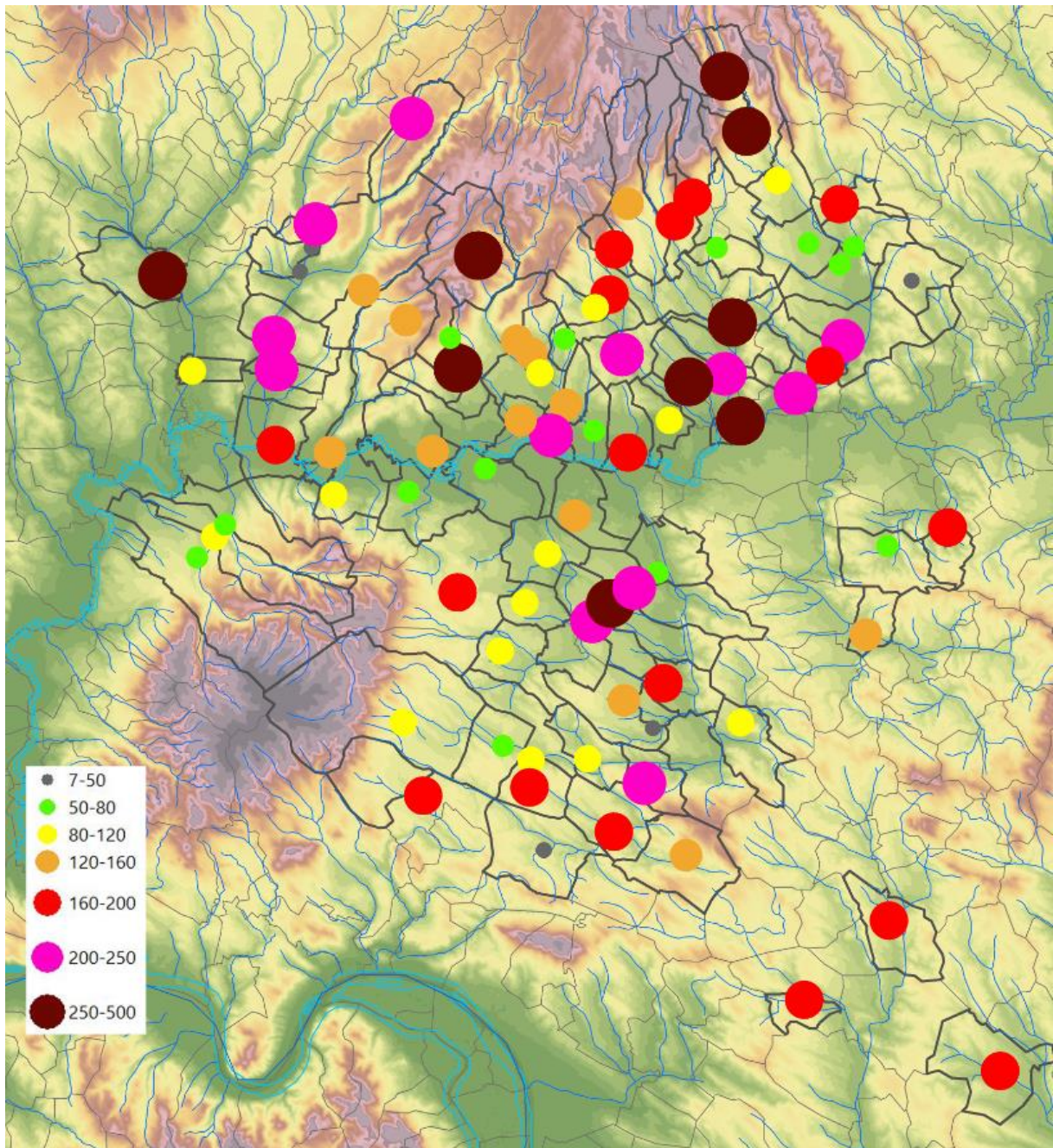
A defterekben összeírtak (férfiak 13 év felett) száma a nógrádi szandzsák 1546-os területén

The number of persons (men over 13 years) registered in defters in the territory of the Nógrád sandjak in 1546

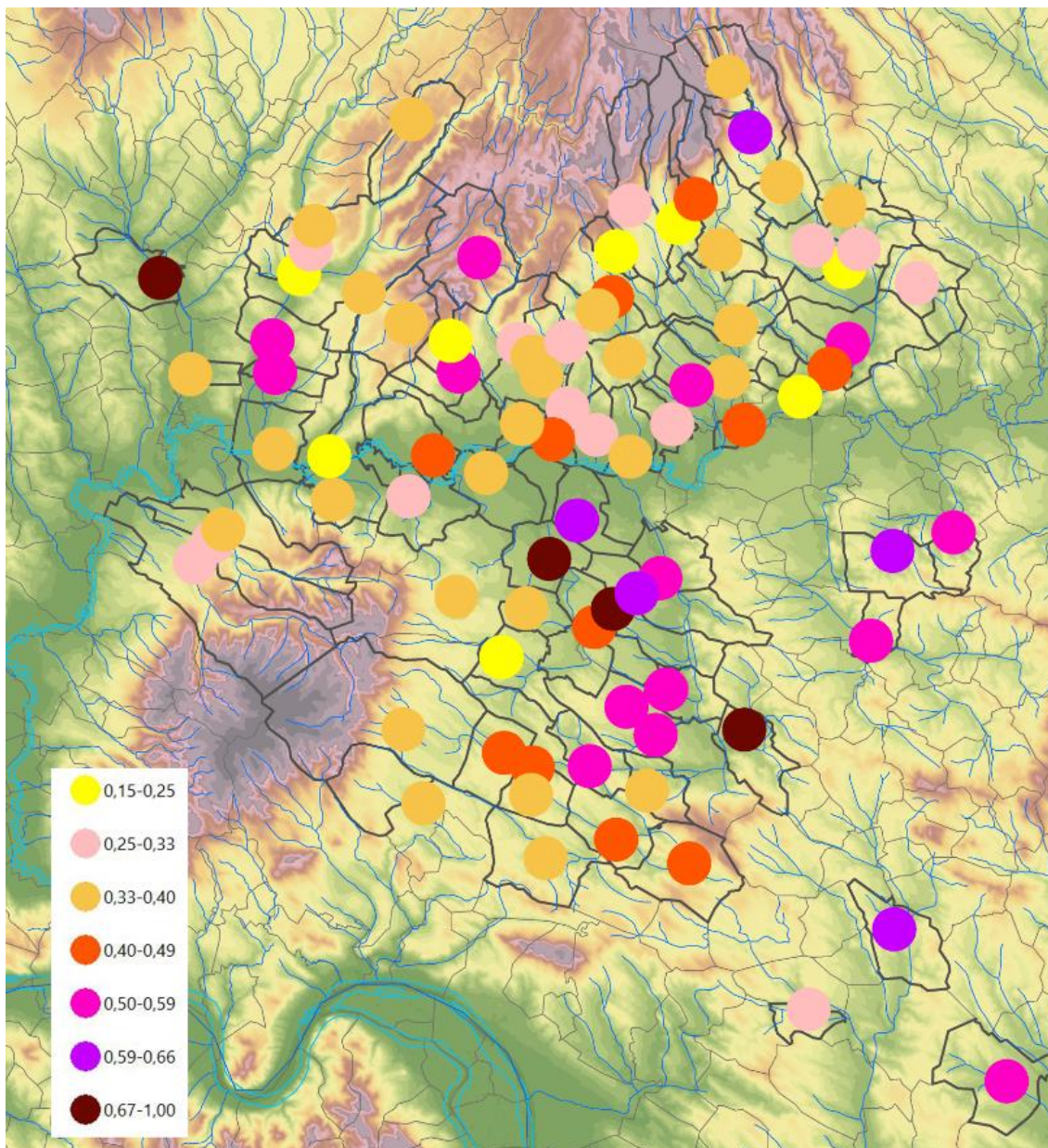
A török uraság terményadója, a kapuadó és a dzsizje településenkénti összértéke aksében – hasonló mintázatot követ, kijelöli a dél-észak fő közlekedési irányt, melyet az egymástól is jól látható nógrádi, drégelyi szandai (és kékkői) vár jelez Váctól az Ipoly folyóig. Mivel az abszolút értékek nyilvánvalóan összefüggnek a településmérettel, az pedig a megtelepedésre alkalmas földrajzi környezet nagyságával, a föld minőségével, ezért világos, hogy a fajlagos (egy adózóra, összeírtra jutó) értékek használata tárgyilagossabb képet nyújt a települések gazdasági teljesítményéről

The total value of the Ottoman landlords' crop tax (proportional to agrarian output), the gate (kapu) tax and the cizye per settlement in akçe in 1546

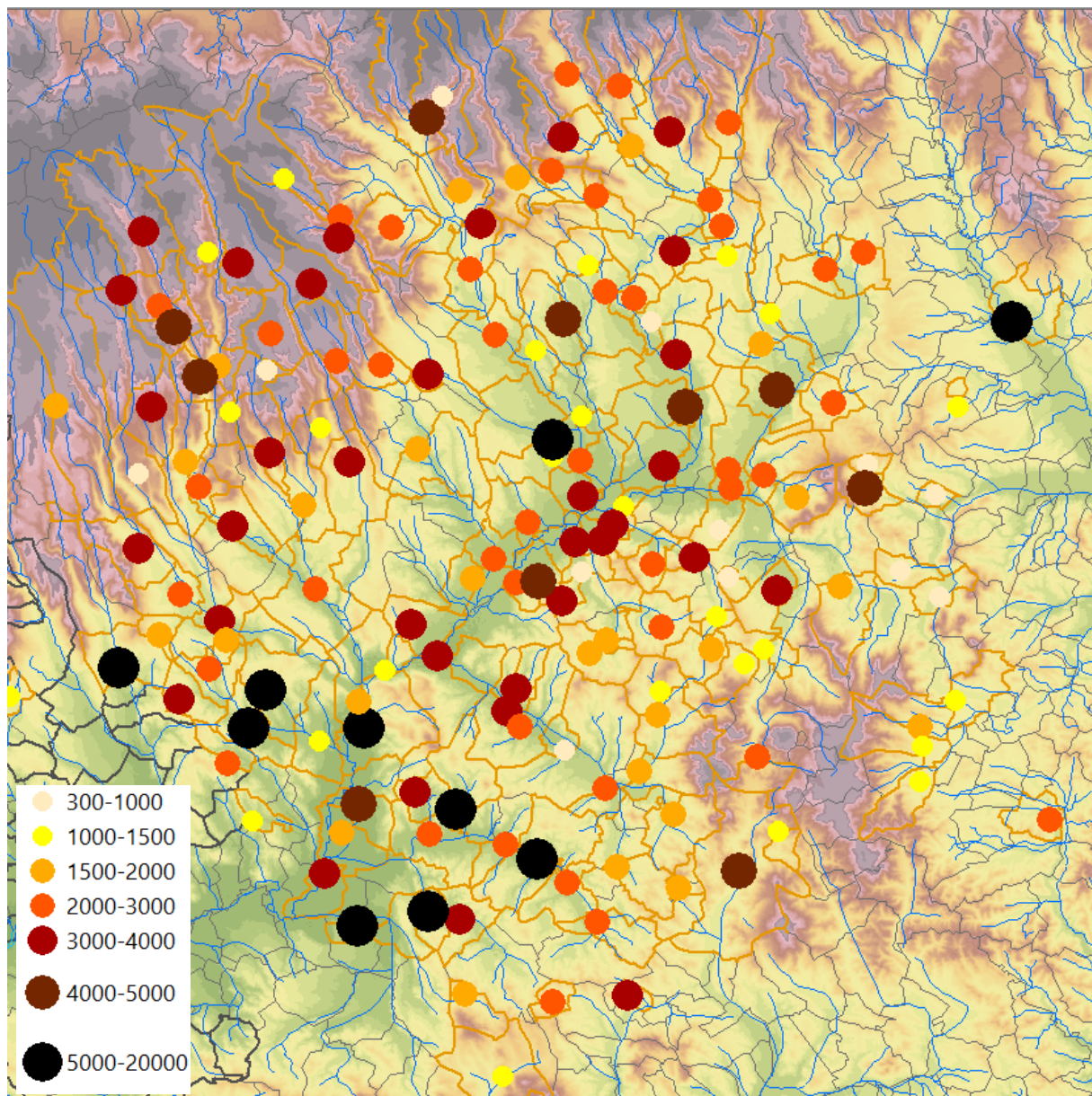
A török uraság terményadójának akcsében kifejezett értéke, egy összeírtra vetítve 1546-ban a nógrádi szandzsák területén – ez alapján az eddig kis településmérettel, adózószámmal és összadóval jellemezhető, Ipolytól északra lévő terület is meglehetősen magas értékeket mutat, míg a fő közlekedési útvonalon fekvő települések esetében nem egyveretűen kiugró az egy összeírtra vetített értéke, hanem eléggé mozaikos. Eközben az adóegységek (hanék) összeírtakhoz mért száma továbbra is a Nógrádi-medence területén, az Ipolytól délre mutatott tömegesen magasabb értéket!

The value of the Ottoman landlords' crop tax (proportional to agrarian output) per conscripted in akçe in 1546

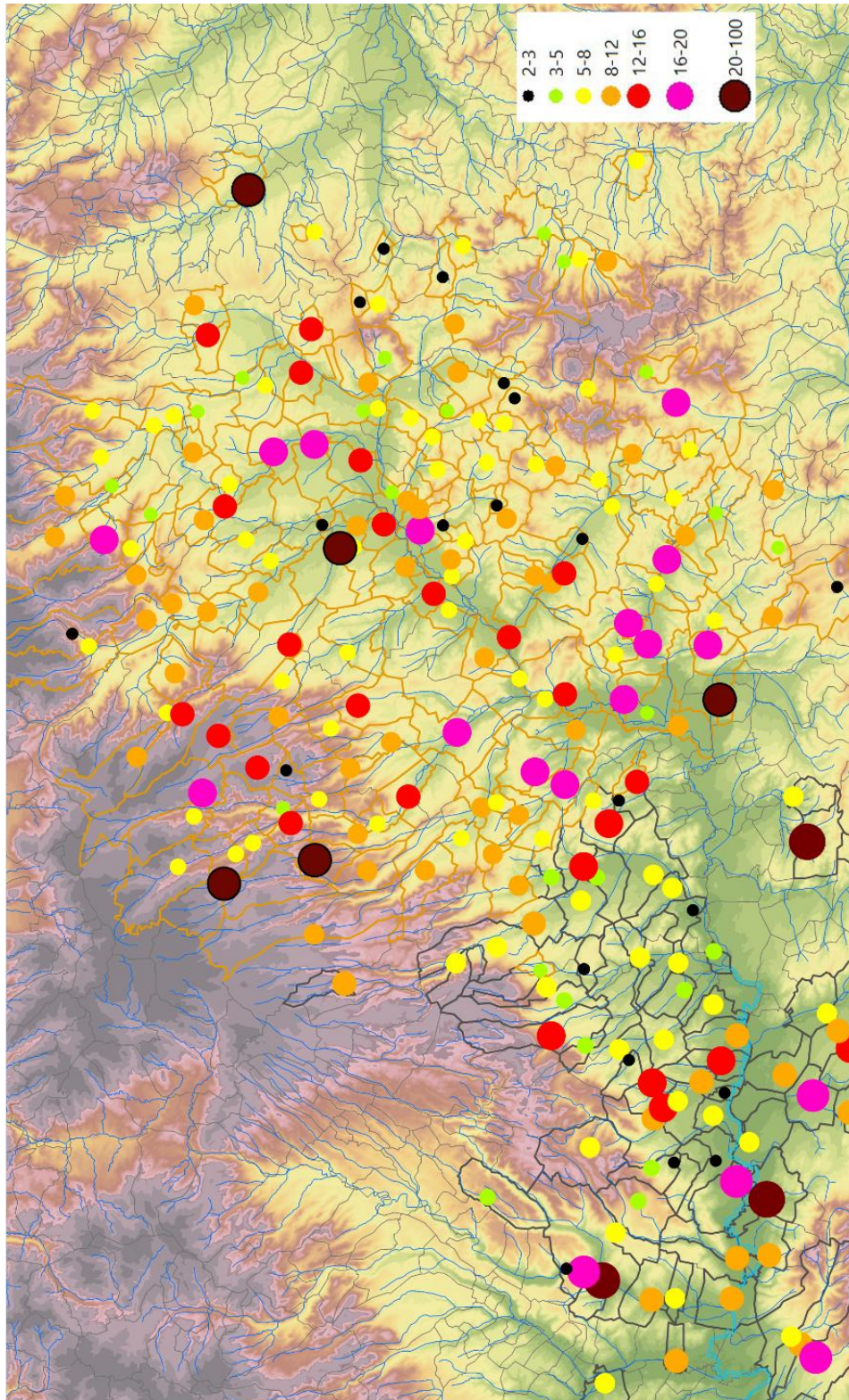
A hanék (adóegységek) száma az összeírtakhoz viszonyítva 1546-ban a nógrádi szandzsák területén / The number of *hane* (tax units) measured to conscripted persons in the territory of the Nógrád sanjak in 1546

Mivel ez a terület első összeírása, felmerülhet a pontosság és a stabilitás kérdése – hiszen mind a megszállók részéről helyismeretre volt szükség, mind a támadások után a lakosság mobilitása sem volt egyértelmű. ezért az összeírást érdemes összevetni későbbi, konszolidált korszakok összeírásával az 1570-es évekből, valamint kiszámolni az egyenlőtlenség mértékét. Tapasztalatunk szerint ugyanis a fenti problémák (lakosság elmenekülése, pontatlan összeírás a viszonyok nem kellő ismerete miatt) fennállása esetén általában nagyobb a felső 25% és az alsó 25% közötti különbség mértéke, mint konszolidált viszonyok (akár török megszállás, akár kondomínium) esetén. A fenti ábraszorozat az 1554-ben összeírt szécsényi szandzsák területére is előállítható, tehát rekonstruálható a gazdasági teljesítmény területi mintázata. Itt azonban részletesen összeírtuk a terményadó fajtaíait.

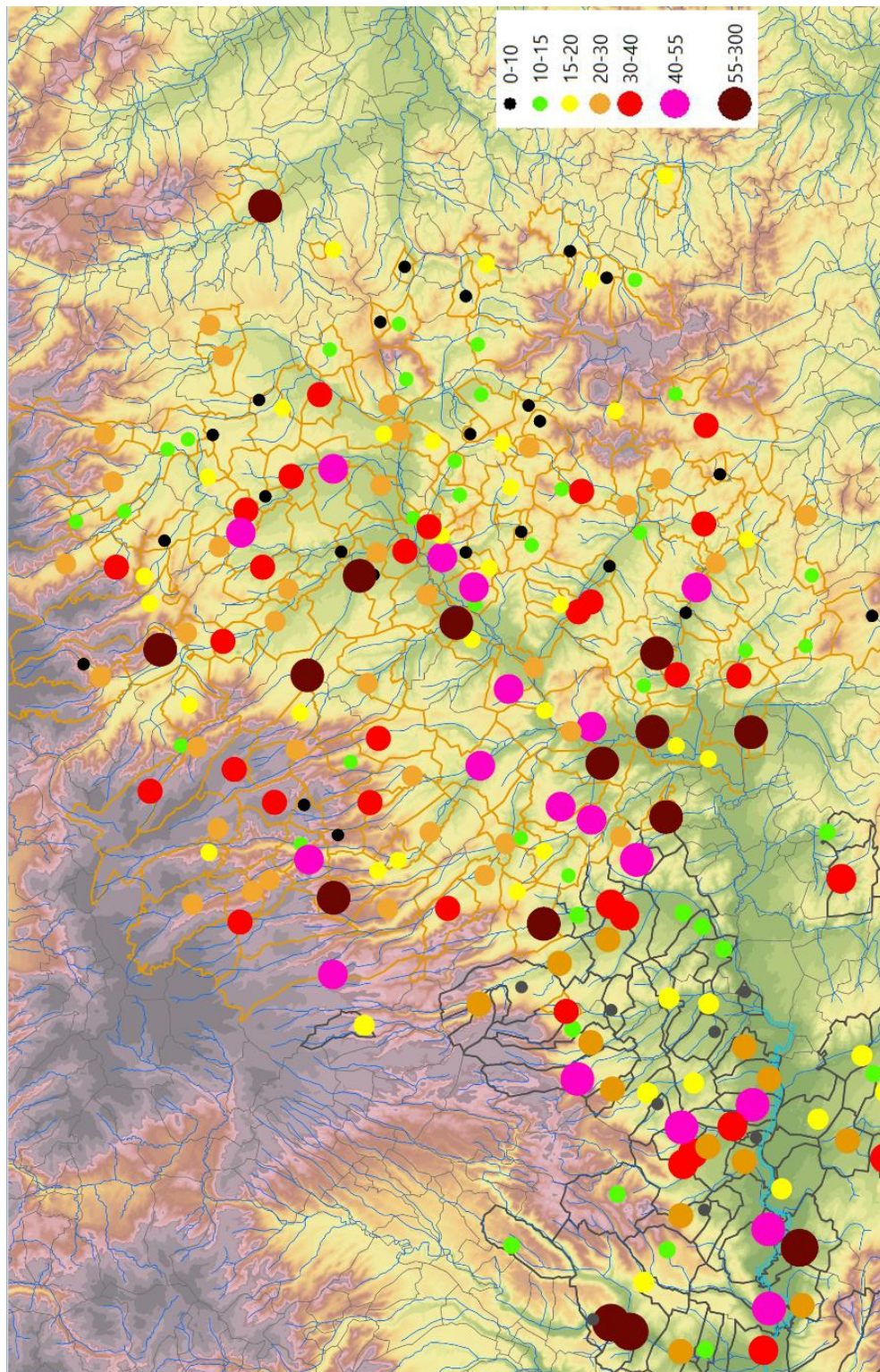
Az oszmán földesúrnak fizetett adó összegének területi mintázata (cizye nélkül) a Szécsényi szandzsák területén 1554-ben

The value and spatial pattern of crop tithe + gate tax (without cizye) levied in the sanjak of Szécsény in 1554

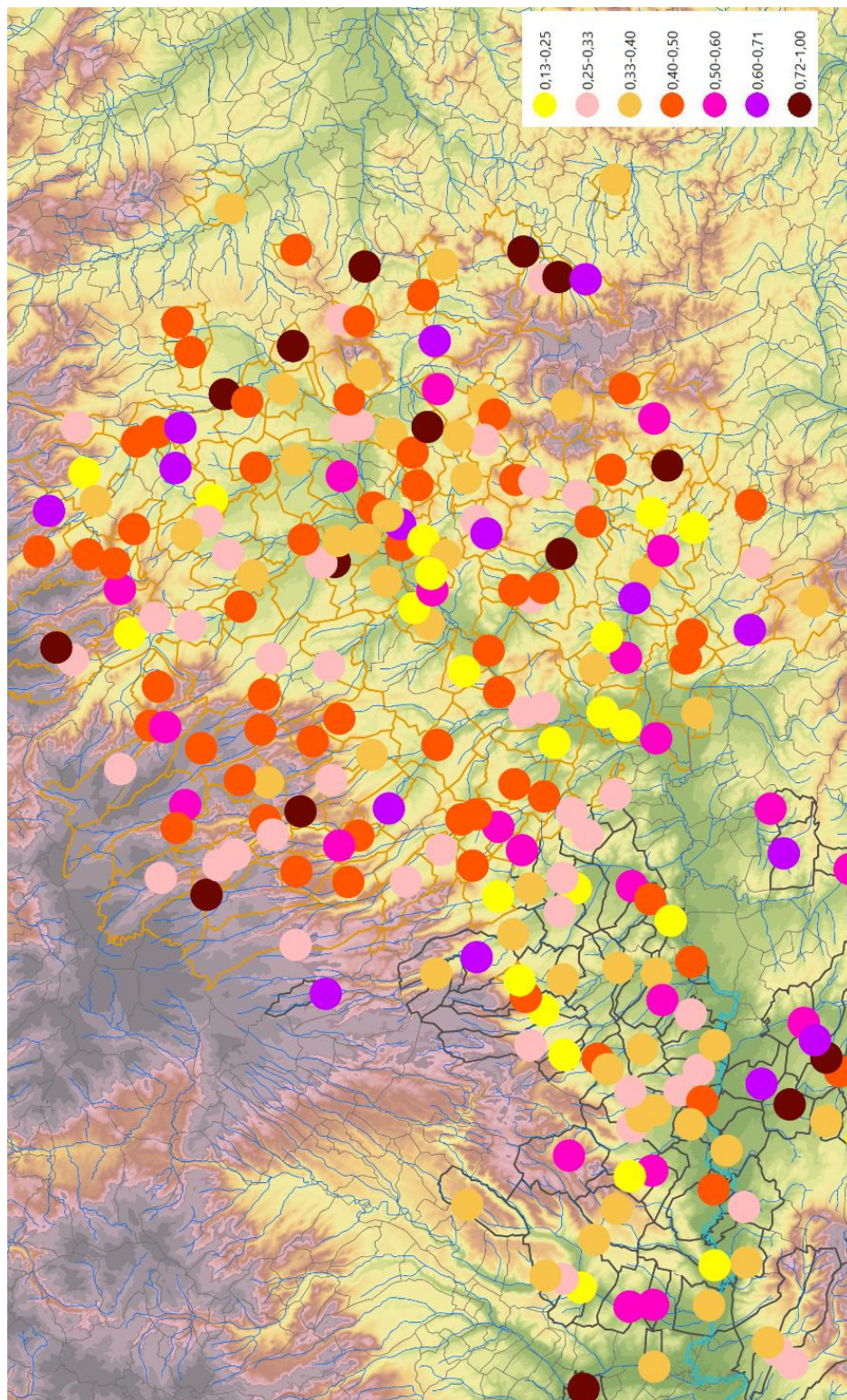
Az adóegységek (hanék) száma a szécsényi szandzsákban 1554-ben, narancssárga településhatárral jelölve (mellette a nógrádi szandzsák adatai 1546-ból fekete településhatárral jelölve)

The number of tax units (hane) in the sanjak of Szécsény in 1554, marked with an orange settlement boundary (next to it the data of the sanjak of Nógrád from 1546 can be seen, marked with a black settlement boundary)

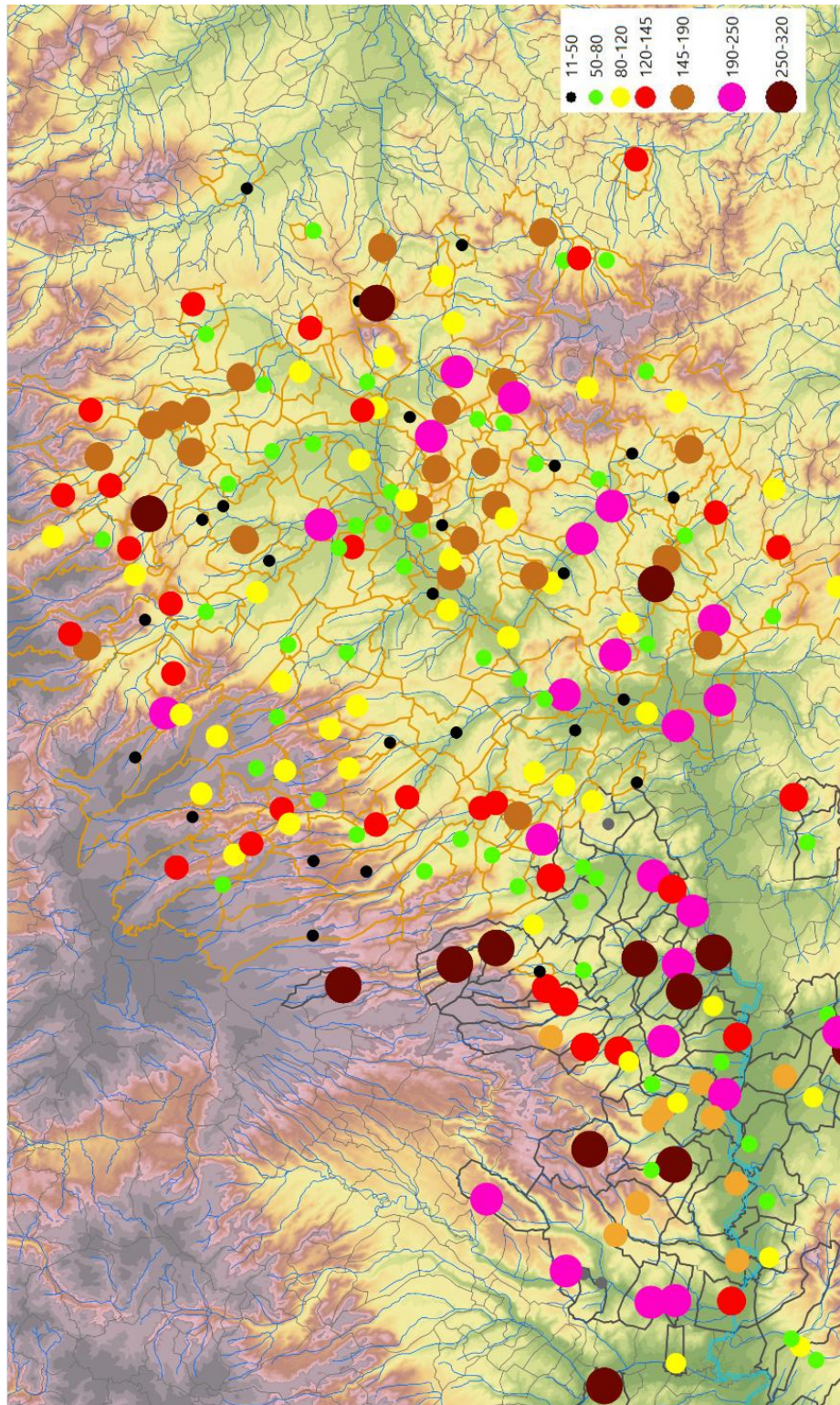
Az összeírt férfiak (13 év felett) száma a szécsényi szandzsákban 1554-ben, narancssárga településhatárral jelölve (mellette a nógrádi szandzsák adatai 1546-ból fekete településhatárral jelölve)

The number of conscripted in the sanjak of Szécsény in 1554, marked with an orange settlement boundary (next to it the data of the sanjak of Nógrád from 1546 can be seen, marked with a black settlement boundary)

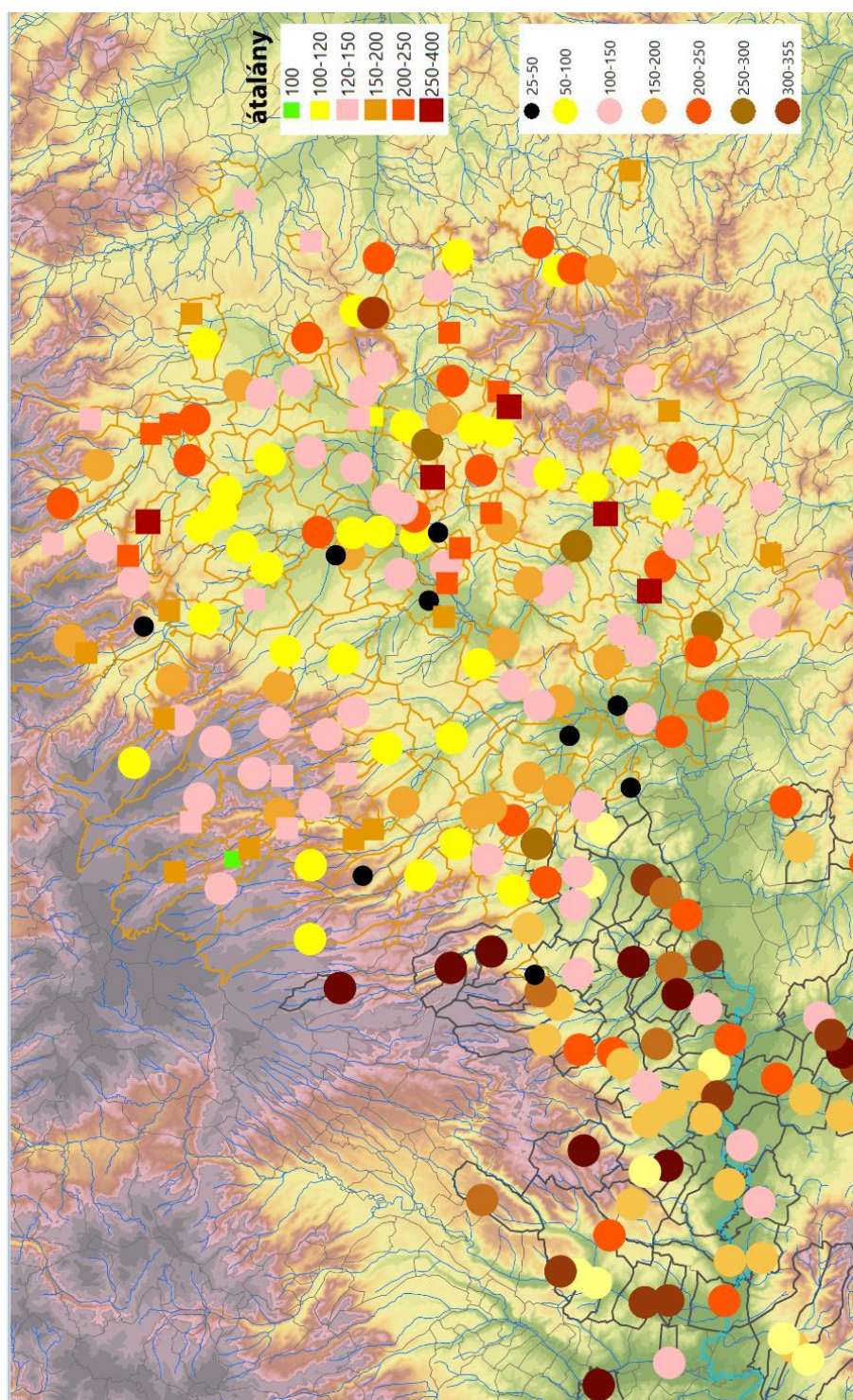
Az adóegységek aránya az összeírtakhoz mérve – a relatív gazdagság indikátoraként – a szécsényi szandzsákban 1554-ben akcsében kifejezve, narancssárga településhatárral jelölve (mellette a nógrádi szandzsák adatai 1546-ból fekete településhatárral jelölve)

The number of tax units measured to conscripted, serving as proxy for relative welfare, in the sanjak of Szécsény in 1554, marked with an orange settlement boundary (next to it the data of the sanjak of Nógrád from 1546 can be seen, marked with a black settlement boundary)

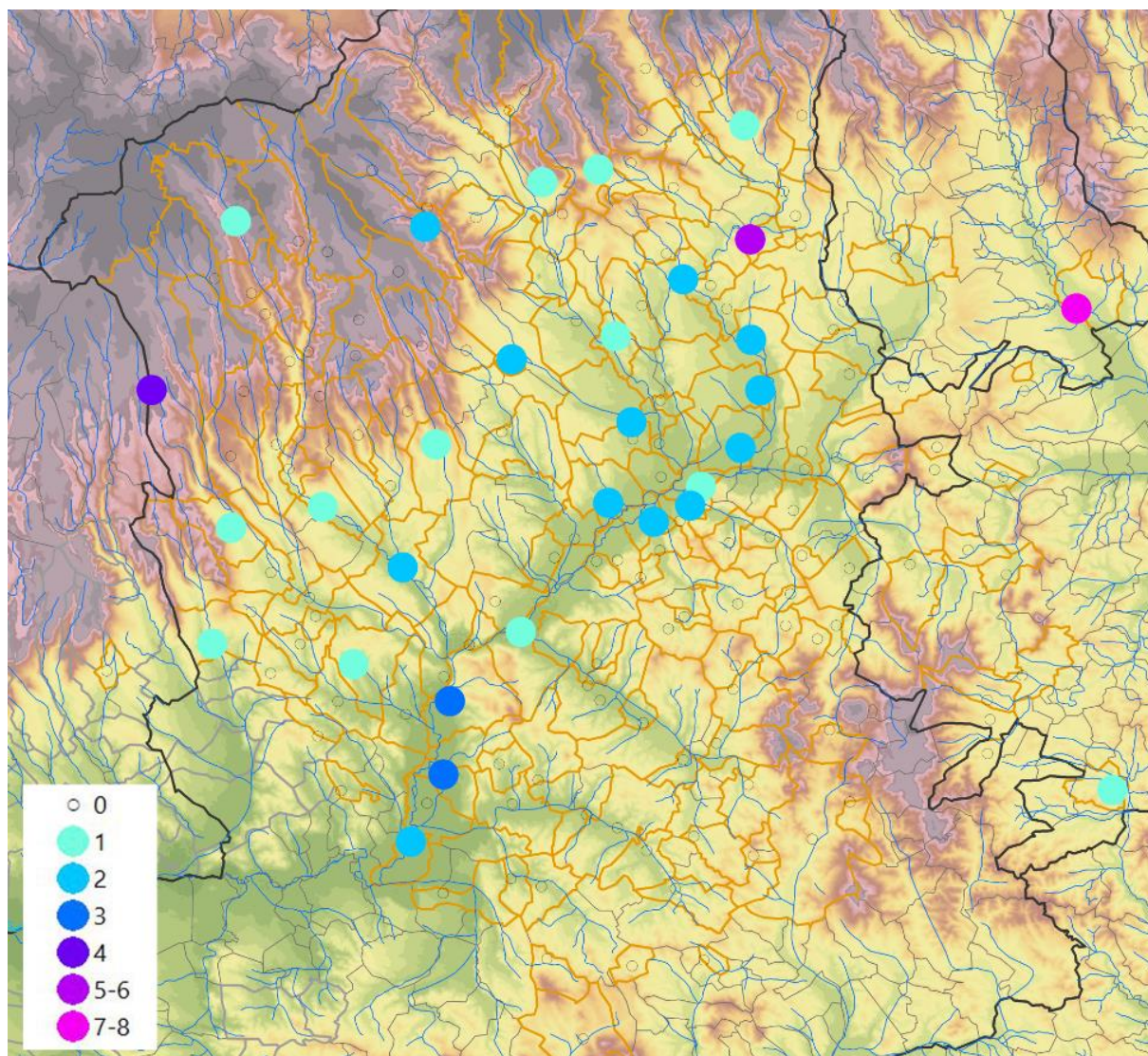
Az egy összeírtra jutó kivetett terményadó – a település mezőgazdasági potenciálja – a szécsényi szandzsákban 1554-ben akcsében kifejezve, narancssárga településhatárral jelölve (mellette a nógrádi szandzsák adatai 1546-ból fekete településhatárral jelölve)

Crop tax levied (proportional to agrarian output) measured to conscripted, serving as proxy for agrarian potential, in the sanjak of Szécsény in 1554 marked with an orange settlement boundary (next to it the data of the sanjak of Nógrád from 1546 can be seen, marked with a black settlement boundary)

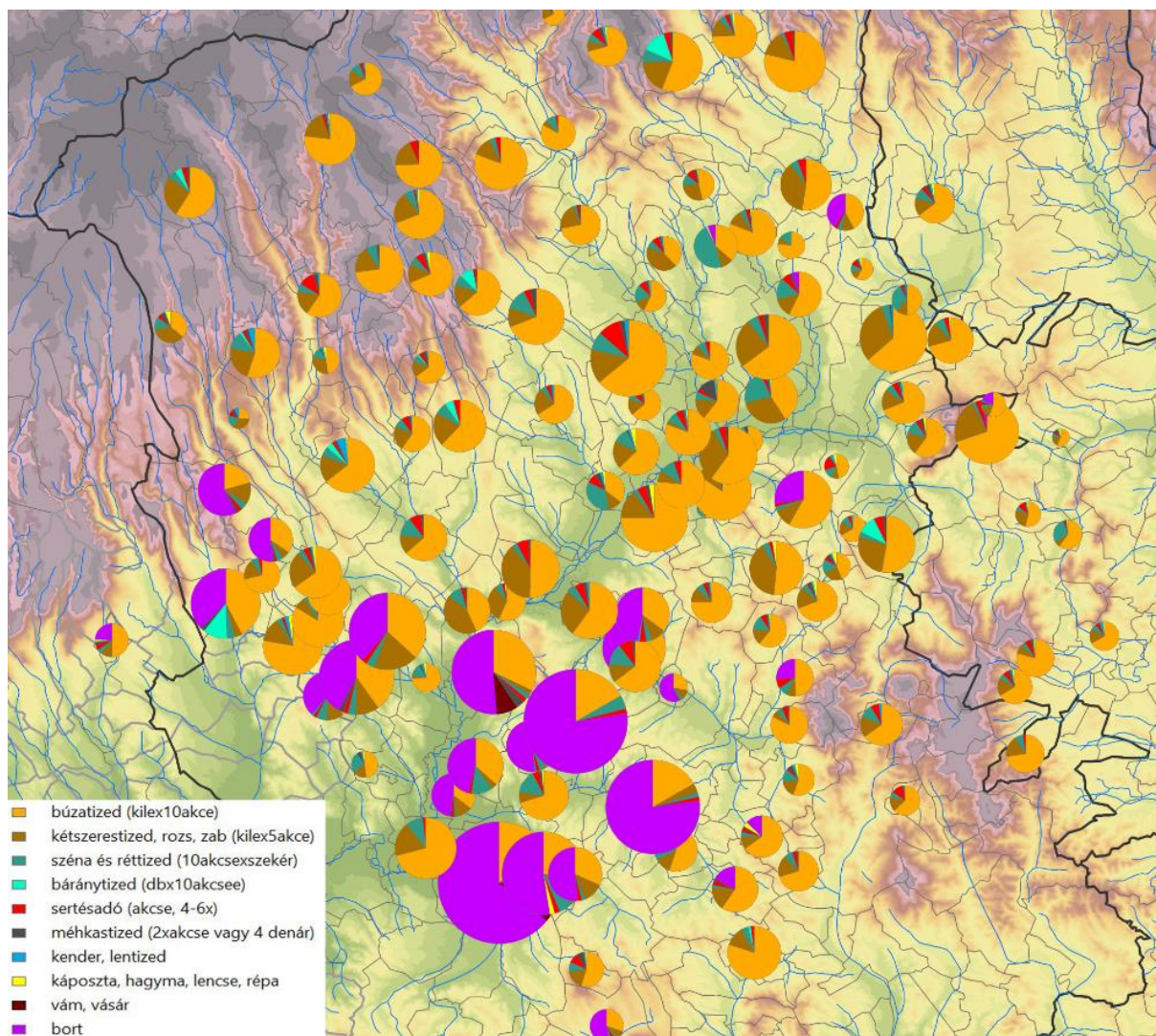
Az összes adó (dzsizje, kapuadó és terményadó) egy összeírtra vetített értéke a szécsényi szandzsák területén 1554-ben akcsében kifejezve – a kartogram tartalmazza az átalányt fizető települések adatait is, melyet a fenti térkép nem.

Total tax levied (cizye, gate tax and Ottoman landlords' share from agricultural products) measured to conscripted in the sanjak of Szécsény in 1554

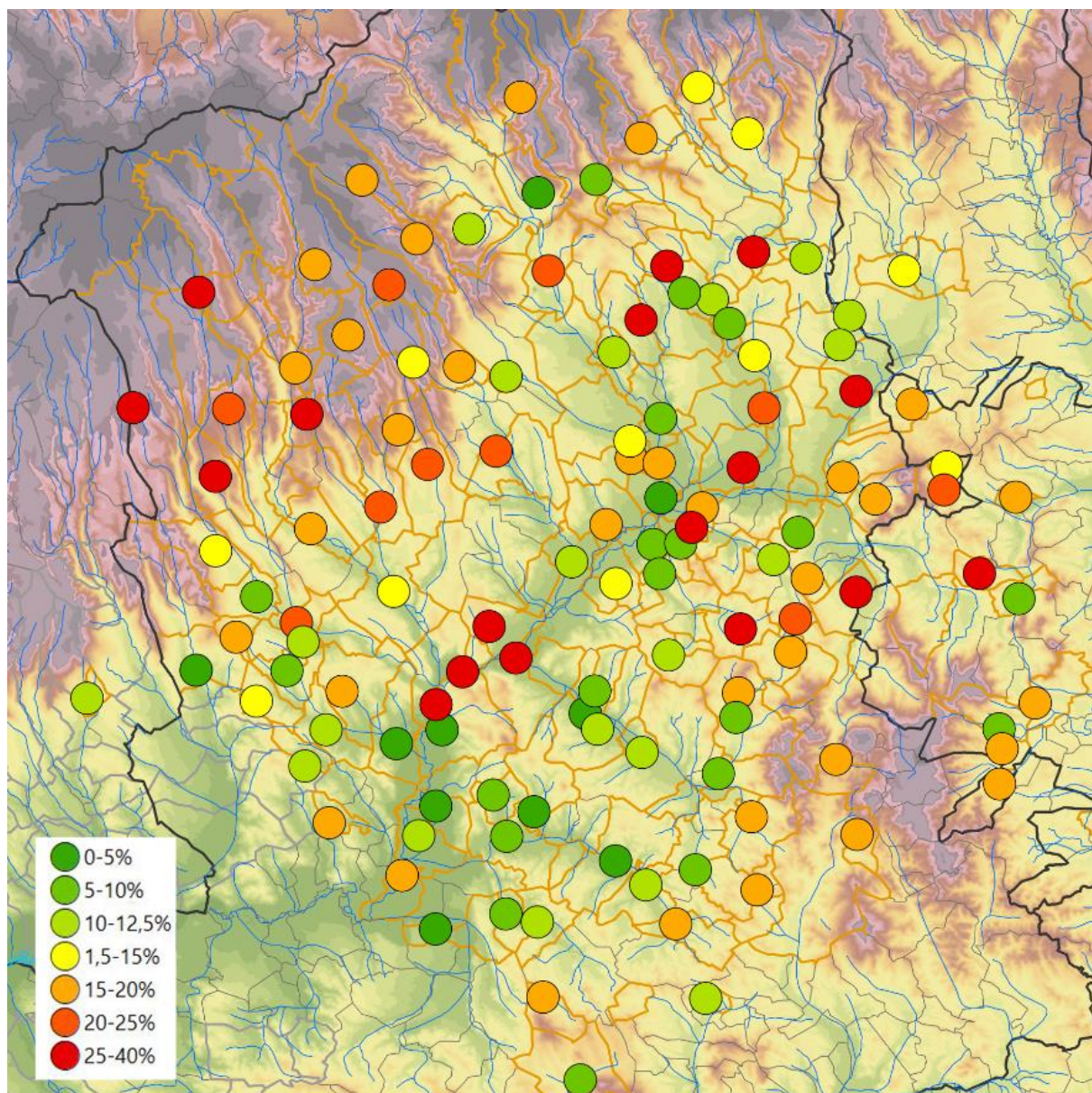
A malomkerekek száma az őrlési kapacításra (a környező lakosság igény szintjére és termelési kapacitására) és a vízellátottságra egyaránt utal, a lokalitásnak jelentőségtöbbletet adó tényező.

Number of wheels in water mills in 1554 – a component of centrality index

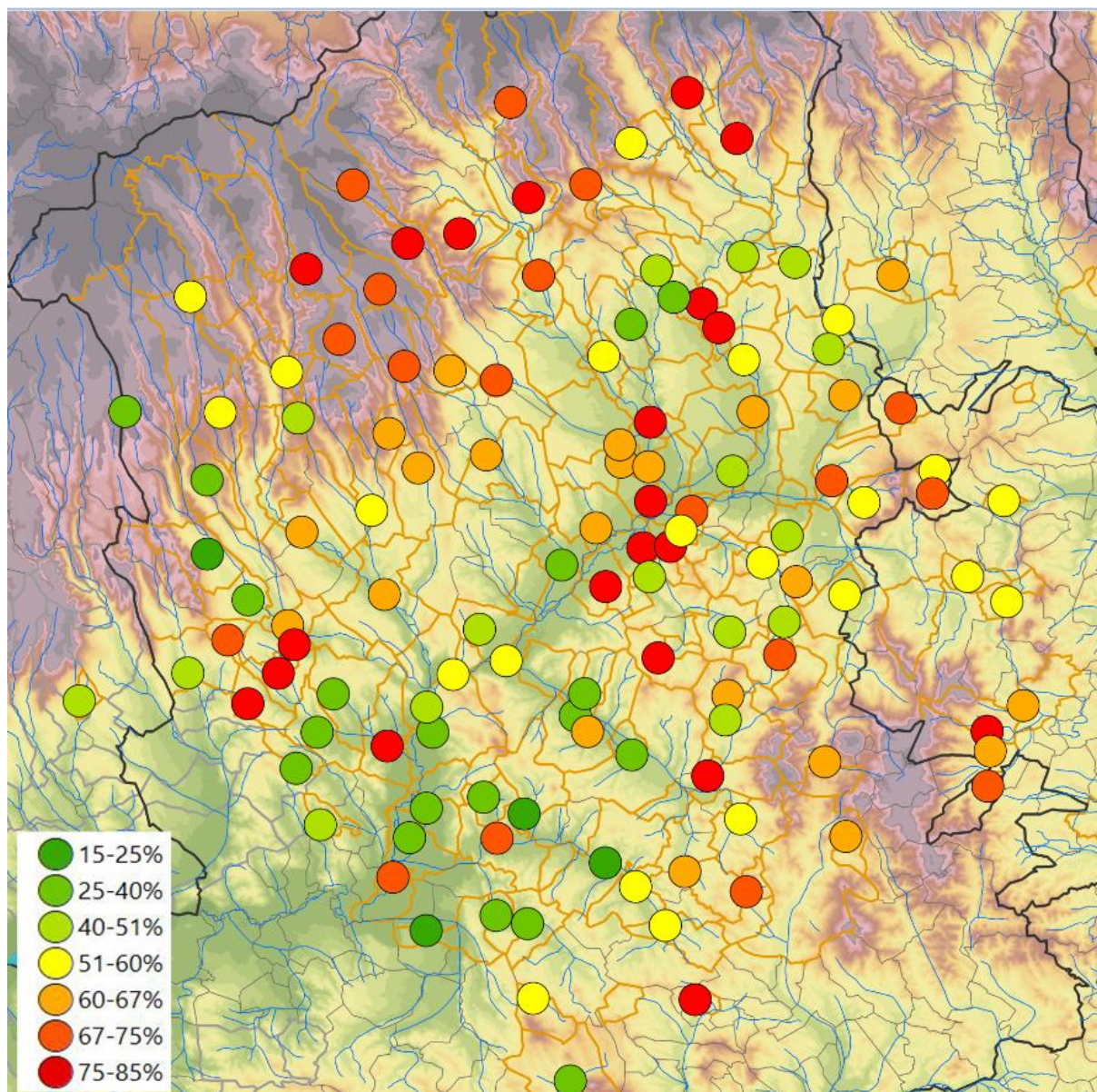
A török birtokos által kivetett terményadó értékének megoszlása 1554-ben akcsében kifejezve a szécsényi szandzsák területén – jól látható, hogy a bortermelő vidékek kivételével a gabona szinte mindenütt elérte az 50%-ot, a kétszeres és egyéb gabonanövények részesedése 20% körül volt általánosan, északon azonban – klimatikus és talajtani okok miatt, szerepe jelentősebb. A széna- és réttized jelentősége az Ipoly felső folyásának jobb oldali mellékpatakjain volt jelentősebb.

Distribution of the value of the crop tax levied by the Turkish landowner in 1554, expressed in akçe, in the territory of the sanjak of Szécsény

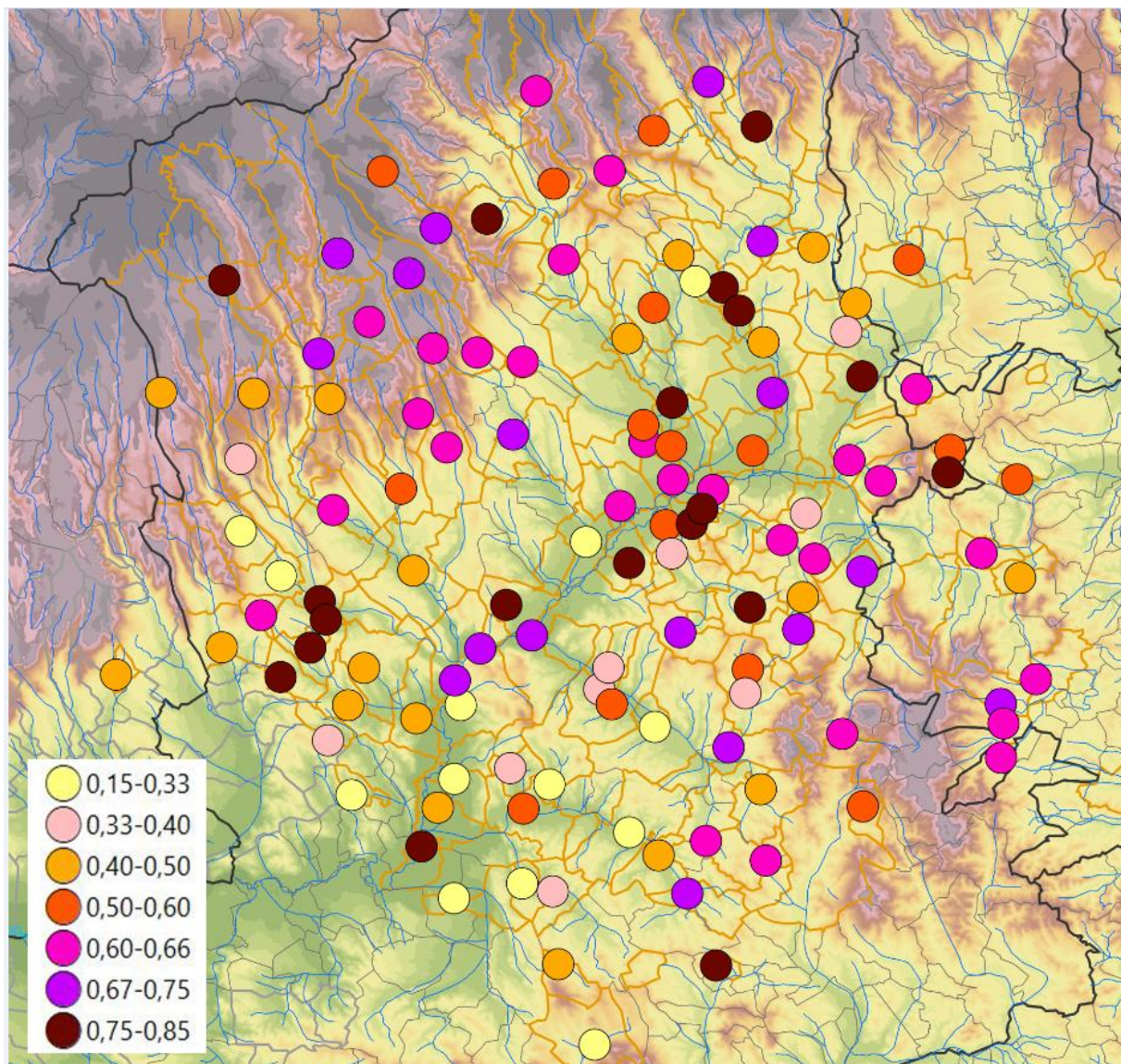
A kétszeres és rozs-, valamint zabtized értéke a teljes terményadóhoz – jól látható, hogy az klimatikusán és talajtanilag is kedvezőtlenebb adottságú északi részen nagyobb ezen gabonanövények szerepe a lakosság ellátásában – és értelemszerűen a legmagasabb hegyek között már ez a termény sem játszik jelentős szerepet.

The value of the double grain, rye and oat tithe levied to the total crop tax in 1554

A búzatized (és termelés) aránya az összes tizedből és termelésből a szécsényi szandzsákban 1554-ben. Az viszont, hogy a búzatized részesedésének területi mintázata is hasonló a fentihez, arra utal, hogy a búza sem feltétlenül csak a fővölgy terménye, hanem az Ipoly-völgyet jóval diverzebb hasznosítás jellemezte. A búza specifikusan a hegylábi területeken is jelen van. Sok település viszont a megtermelt érték alapján már ekkor monokultúrásnak számított (a felső két kategória mindenképpen, hiszen még a kétszeres és rozs is hozzáadandó ehhez), tehát nem a 19. század sajátossága e jelenség. A két gabonatípus együttes elterjedését bemutató kartogram alapján viszont a fővölgyet már markáns értékek jellemzik.

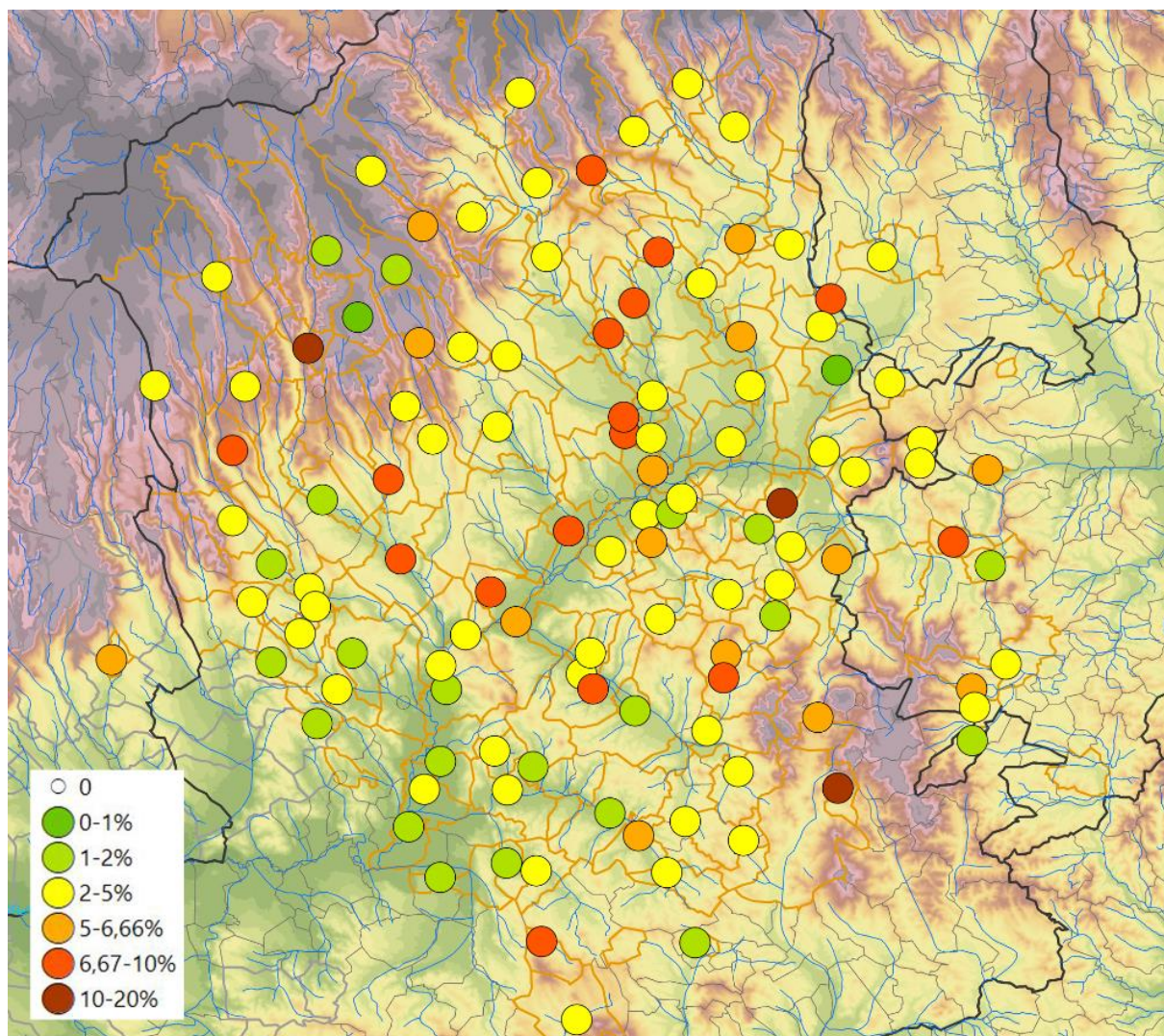
Wheat tithes (and production) as a proportion of total tithes levied and production in the sanjak of Szécsény in 1554

A gabonatiszt értéke a teljes terményadóhoz mérve a szécsényi szandzsákban 1554-ben

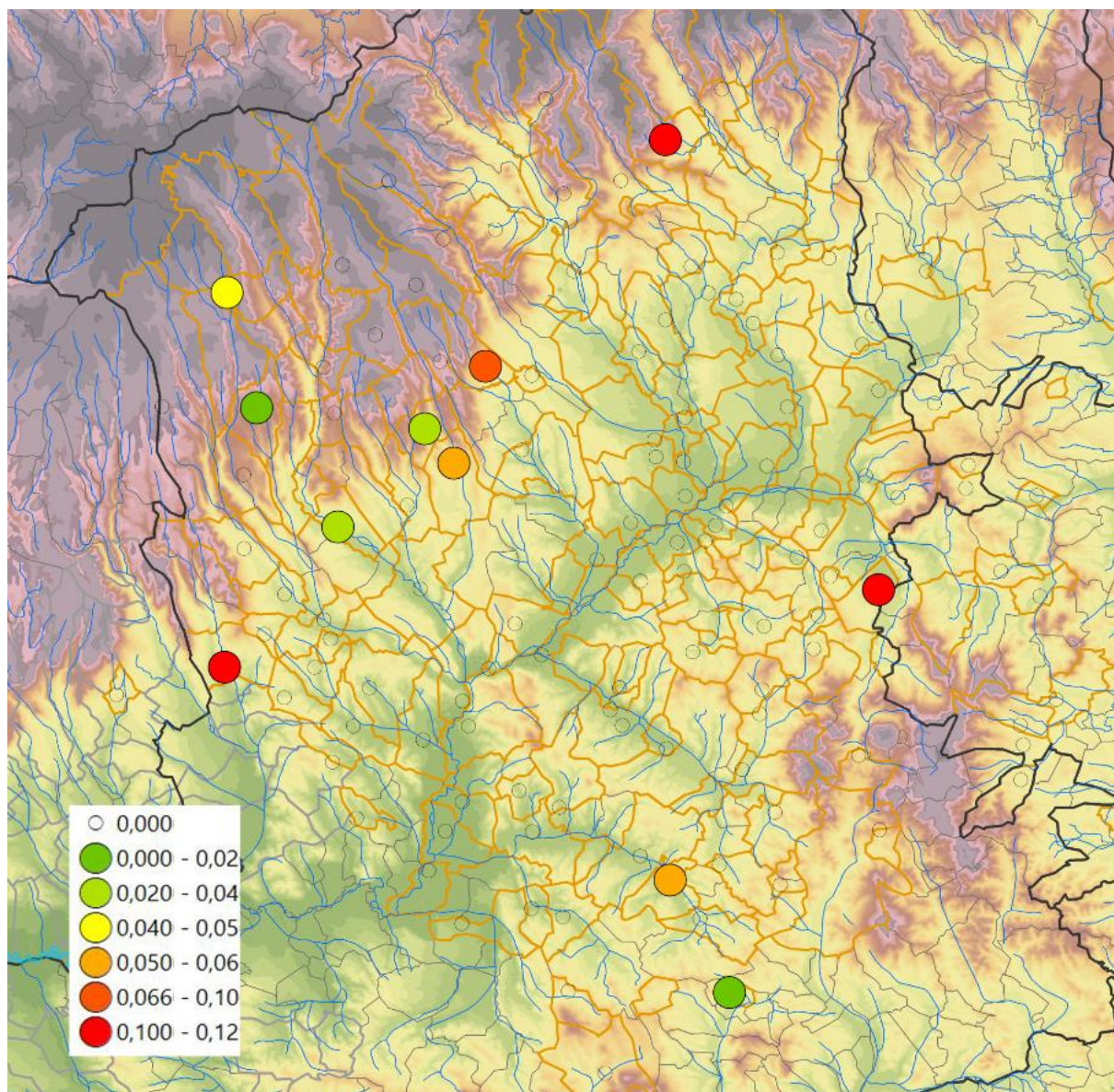
A kapuadó és a terményadó értékének összevetése tulajdonképpen a terményadó/összeírt indikátor egyfajta szűrt indikátora

The value of the grain tithe as a proportion of the total tithe type crop tax levied in the sanjak of Szécsény in 1554

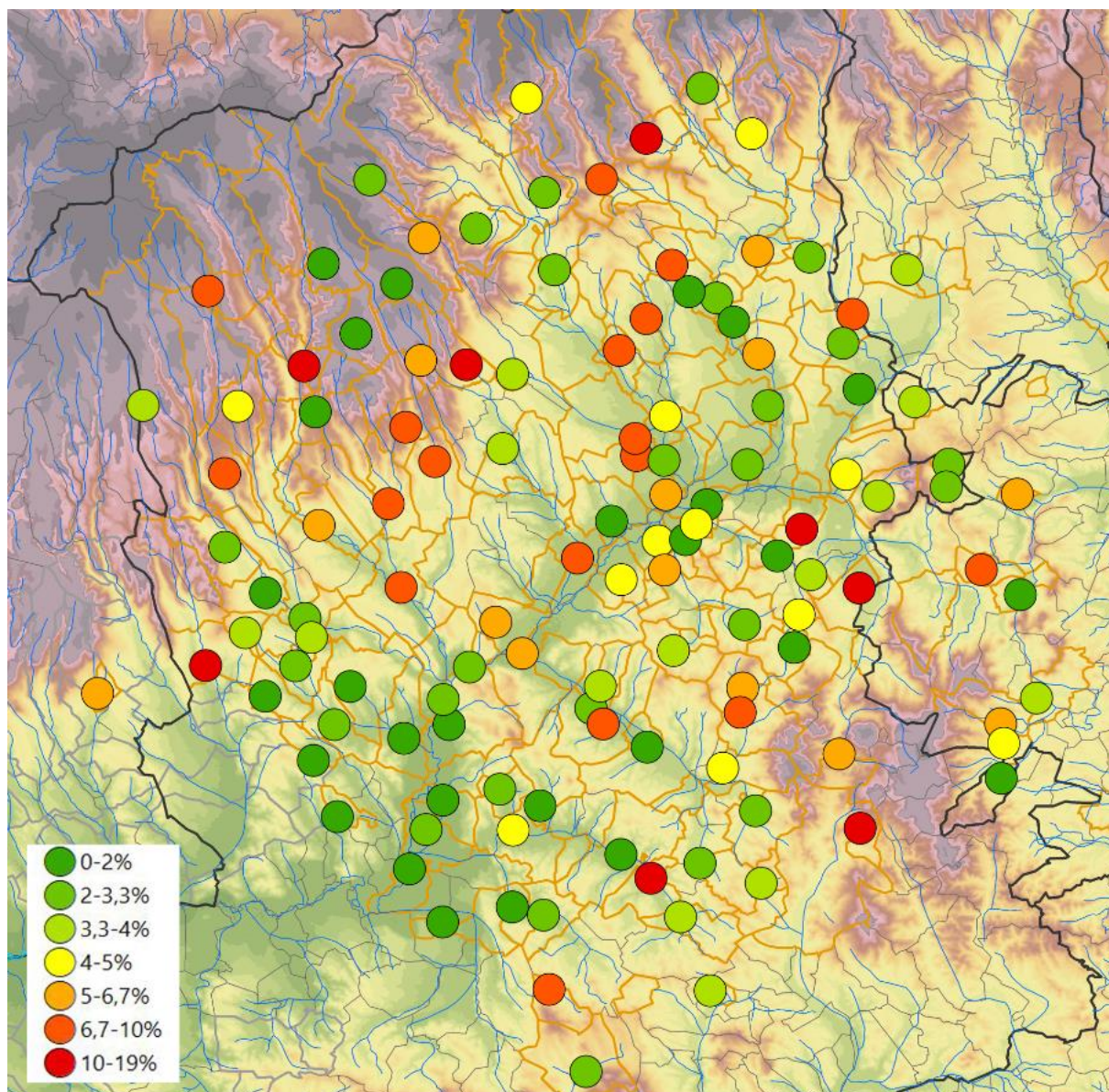
A sertéstized aránya az összes kivetett tizedhez mérve 1554-ben a szécsényi szandzsákban – elsősorban a dombos, erdős területekre jellemző, de nem kizárólagosan, mert a főfolyó, Ipoly völgyében is megfigyelhető. A juhtized maga csak pontszerűen jelentkezik, viszont markánsan kijelölhető a földrajzi zóna, ahol jelen van – a magashegylábi térszín a hegyek alján

The value of the swine tithe as a proportion of the total tithes levied in the sanjak of Szécsény in 1554

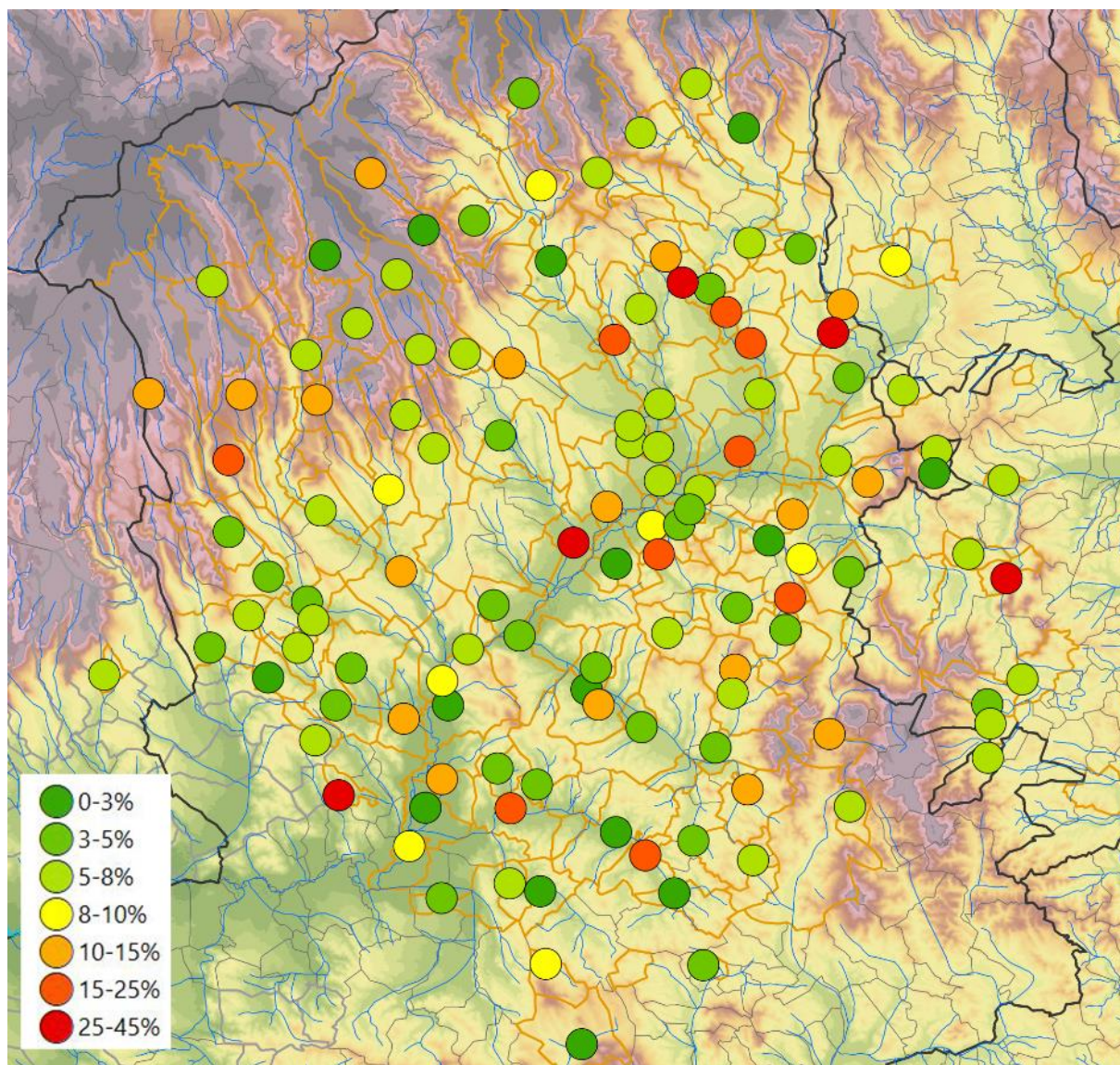
A juhtized aránya a szécsényi szandzsákban a földesúri adókból 1554-ben

The share of the sheep tithe in the landlord's taxes levied in the sanjak of Szécsény in 1554

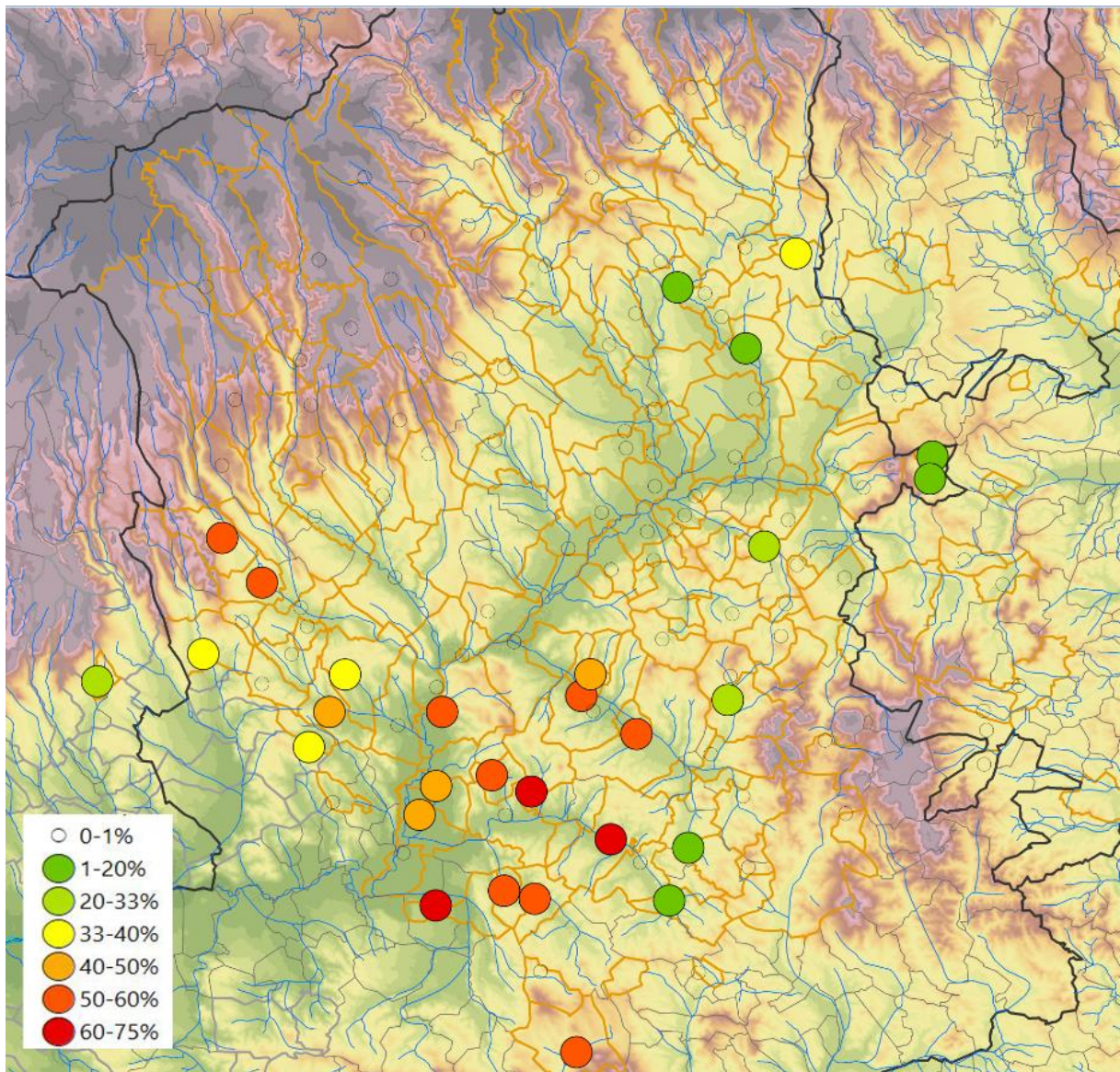
A sertés- és juhtized együttes aránya a szécsényi szandzsákban a földesúri adókból 1554-ben. Ha a sertés és juhtizedet együtt ábrázoljuk, már jobban kirajzolódik az északi és kevésbé a déli dombvidék, ahol ezeknek nagyobb jelentősége volt, míg a fővölgyben kevésbé volt ez kulcsfontosságú a szarvasmarhák jelenlétéhez mérve.

The share of the sheep and swine tithe from the landlord's taxes levied in the sanjak of Szécsény in 1554

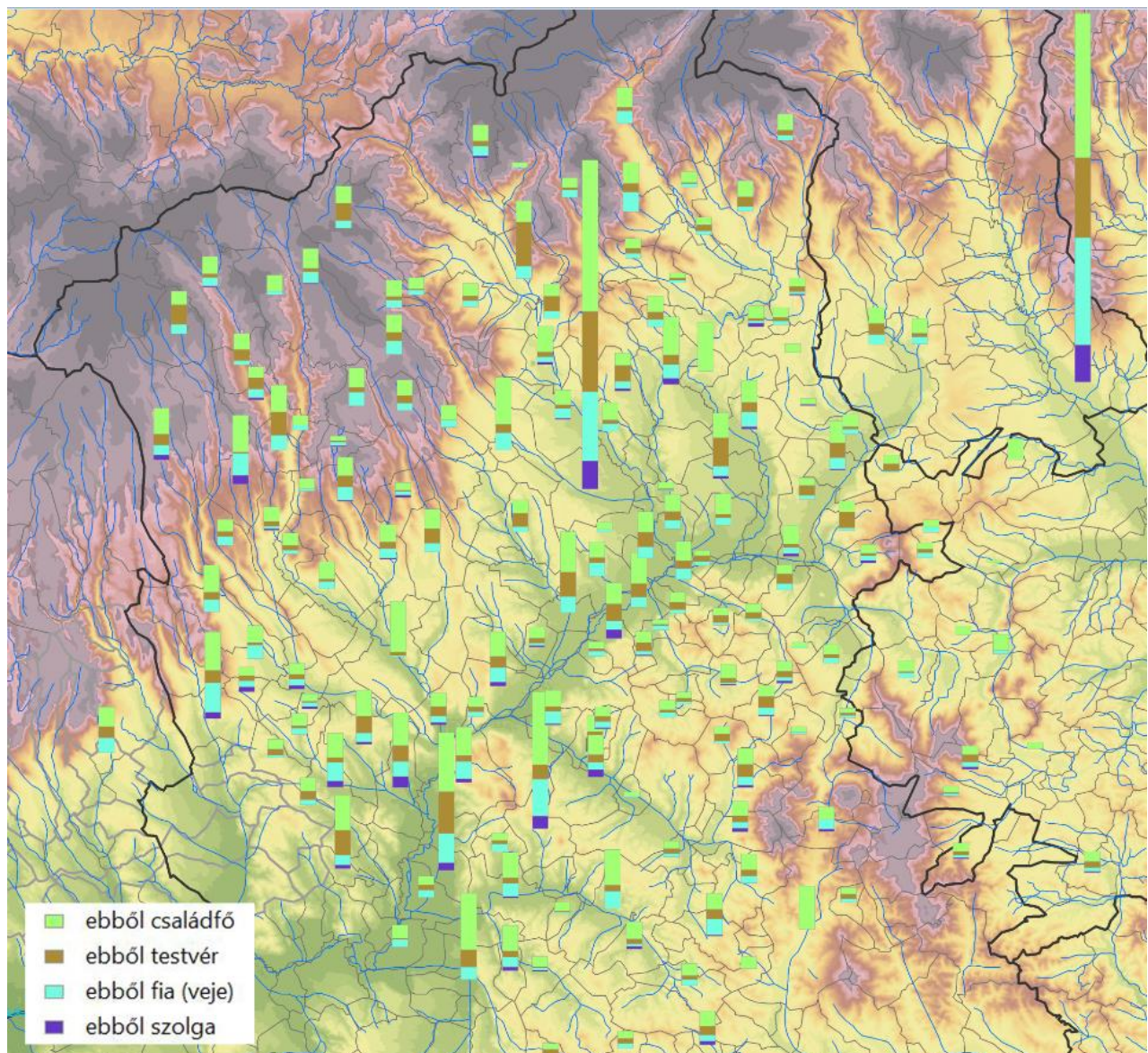
A kivetett rét- és szénatized értéke a teljes terményadóhoz képest a szécsényi szandzsákban 1554-ben – a marhatartásra is utaló indikátor a fővölgy nyugati részén, a szandzsák déli, nyugati területein mutat markánsan kisebb részesedést, bár a területi koncentráció nem jellemzi annyira, mint pl. a szőlőtermelést. Az viszont jól kirajzolódik, hogy nem a magashegységekben jelentős az érték.

The share of the tithe on meadows and hay from the landlord's taxes levied in the sanjak of Szécsény in 1554

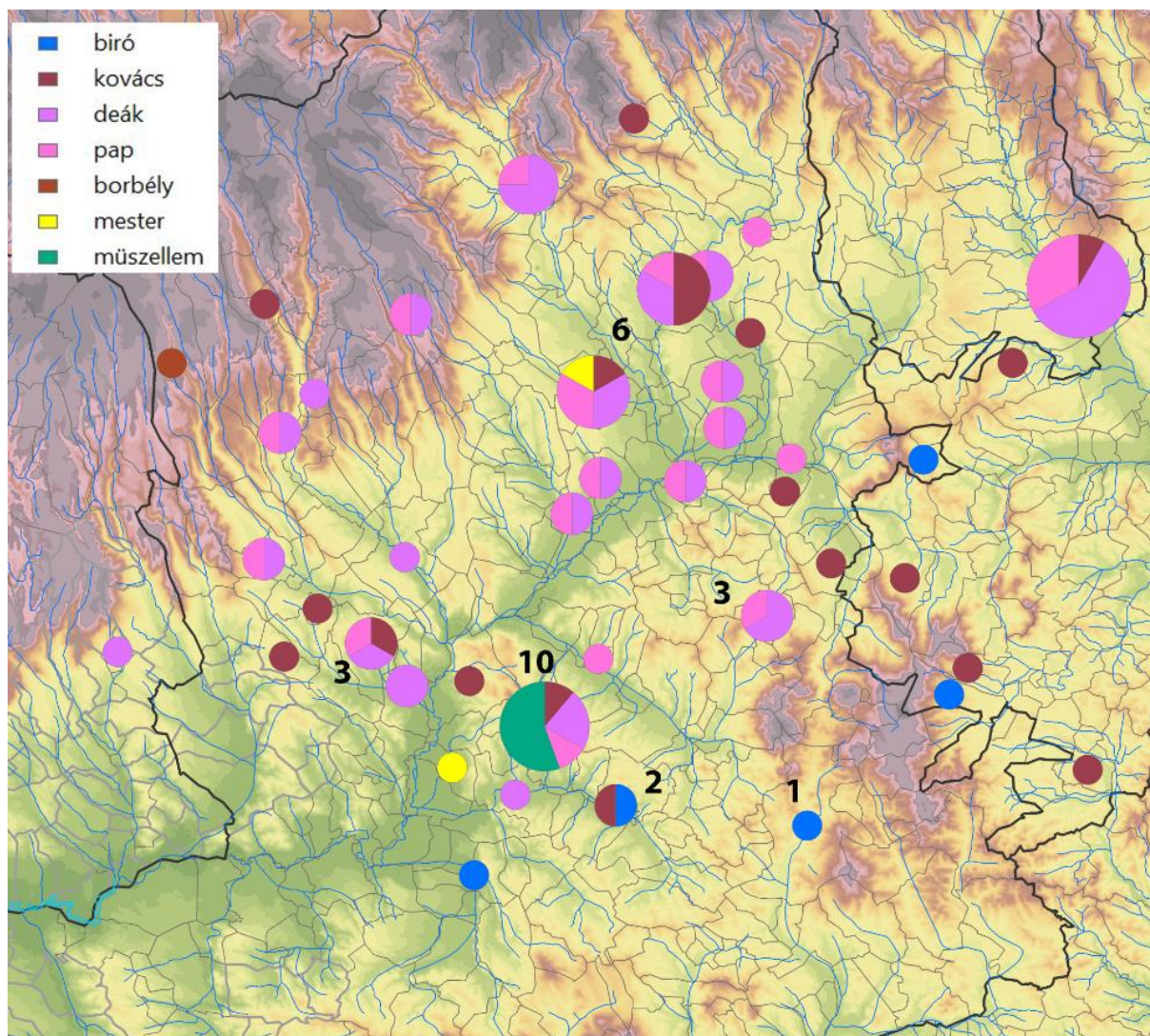
A szőlő és bortized aránya az összes kivetett tizedhez mérve 1554-ben a szécsényi szandzsákban – ez viszont egy északnyugat-délkeleti sávban jellemző főként, az Etesidombvidék máig egyike a bortermő körzeteknek

The share of the wine and grape tithe in the landlord's taxes levied in the sanjak of Szécsény in 1554

Az összeírt társadalom megoszlása 1554-ben a szécsényi szandzsák területén (a családfők általában a kapudó alanyai, illetve a nem családfóként összeírt személyek általában nem tekinthetők hanénak. A szolgák jelenléte mindenképpen a gazdasági fejlettség – és a gazdasági igény – indikátora)

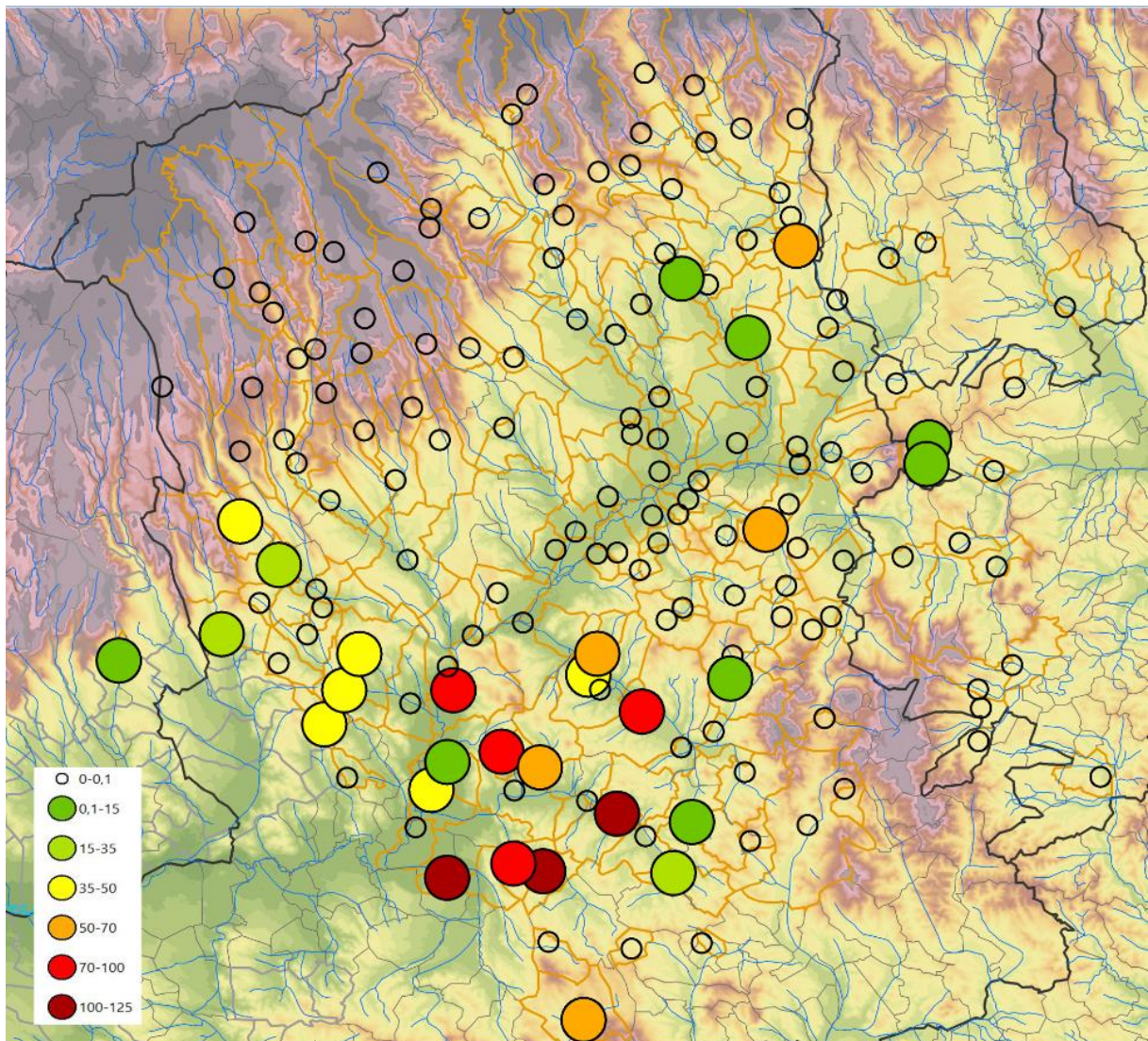
The composition of the tax-payer (reayah) society in the sanjak of Szécsény in 1554 (green = family heads; brown = brothers; light blue = sons and son-in-laws; purple = servant in household)

A speciális státusúként említett lakosság 1554-ben a szécsényi szandzsák területén – papság egy részénél a „házas” kifejezés egyértelműen református jelenlétre utal. A literátus deákok a középfokú oktatásban részt vett személyekre utaló címke.

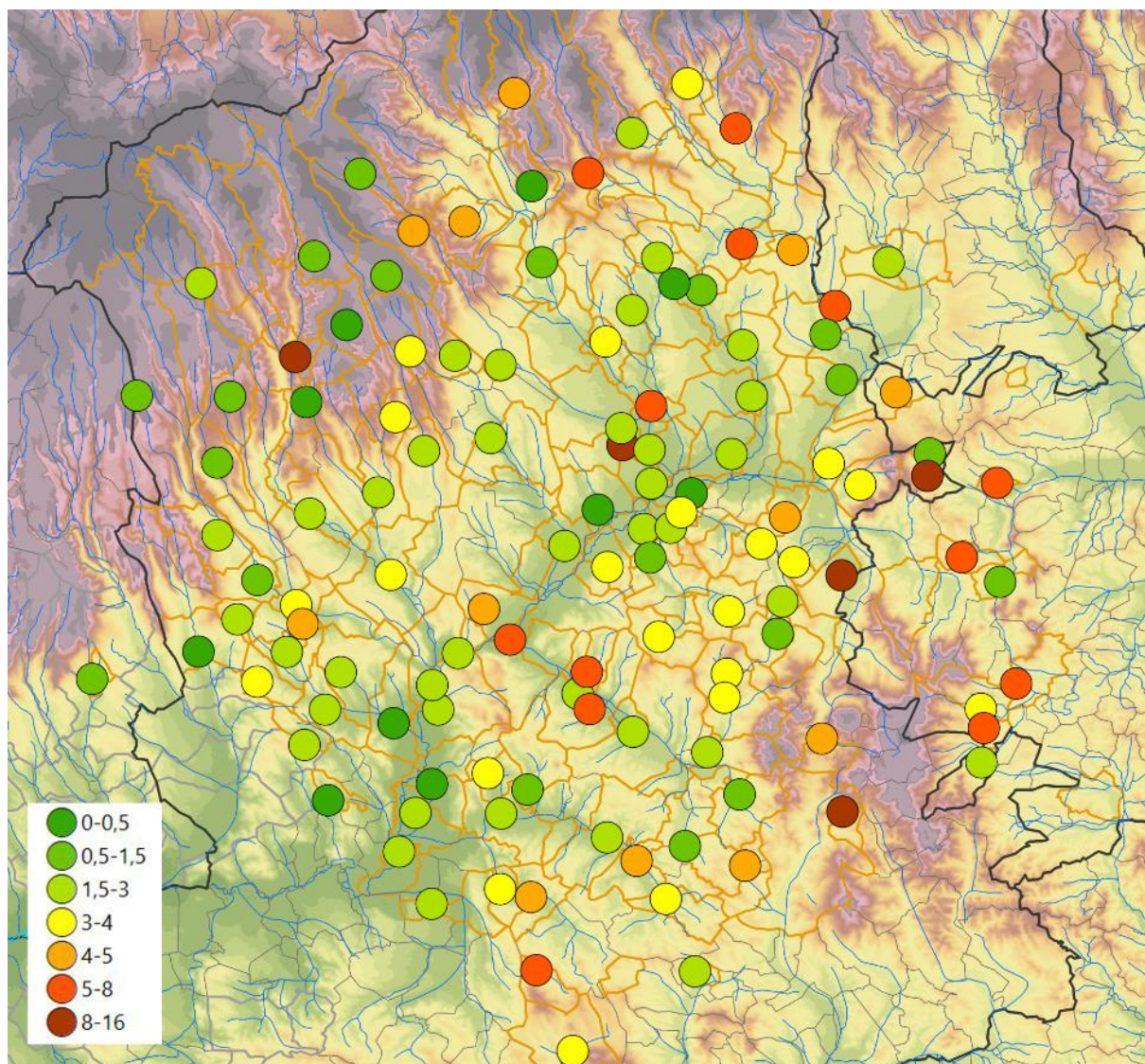
Tax-payer population with special status in 1554 (green = müselim; blue = iudex; deep brown = smith; light brown = barber; deep purple = literate; light purple = priest with or without wife; yellow = craftsmen)

A tized jellegű terményadó pénzben százalékos megoszlása mellett érdemes megvizsgálni az egy összeírtra eső értéket is a különféle termények kapcsán, külön-külön is, hiszen ez utal a lokális többlet, vagy hiány specifikusságára, míg a terményadó/összeírt indikátor csak a termelési potenciálról ad általánosságban felvilágosítást.

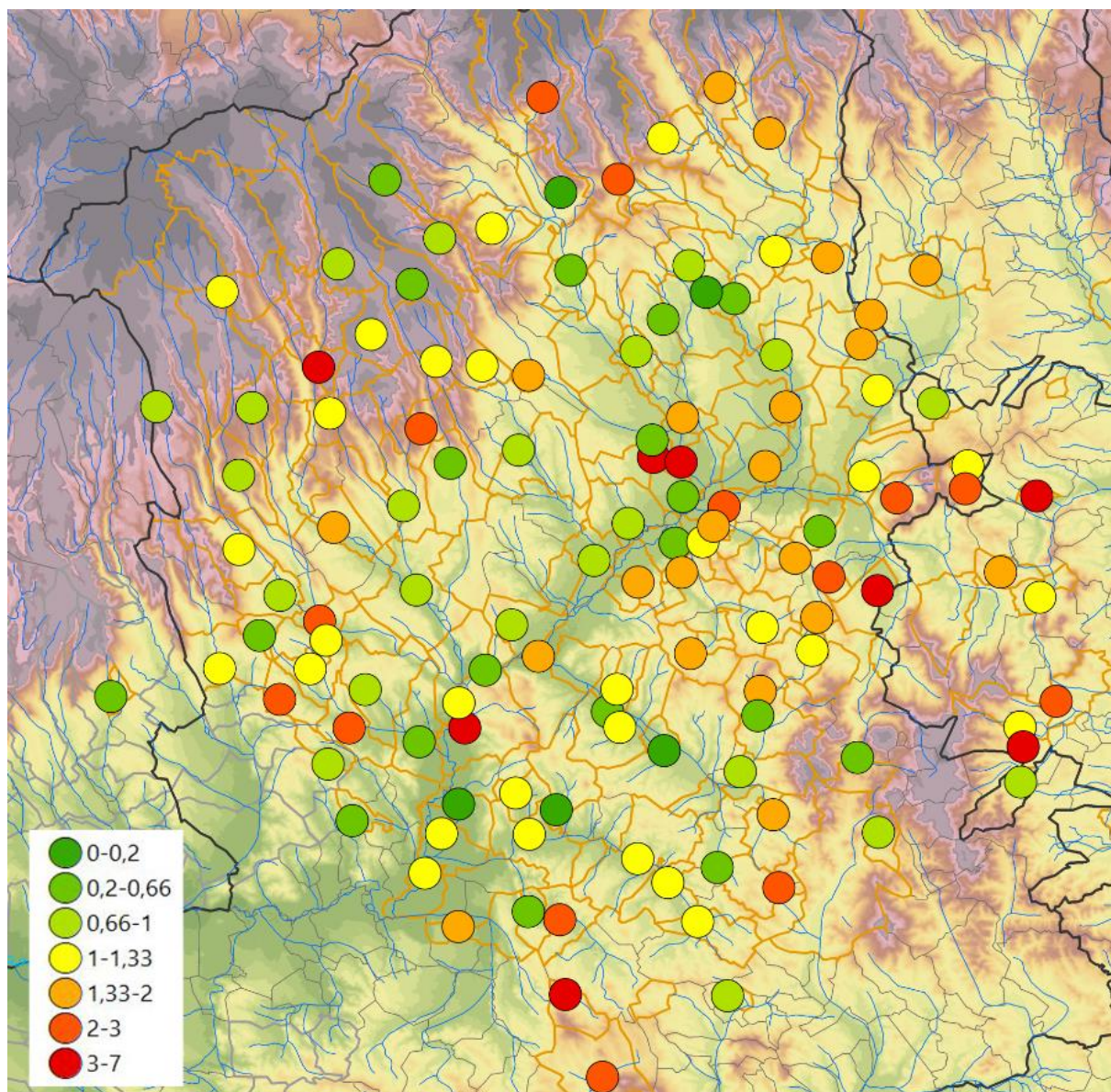
Bortized értéke egy összeírtra 1554-ben, akcséban kifejezve (1 pint = 10 akçe) – látványosan kiemelkedik a szőlőt művelő, szűk földrajzi környezetre limitálható területek közül a történelmi etesi-litkei borvidék fajlagos termelési értéke

The value of wine and grape tithe per concripted, levied in 1554, expressed in akçe (1 pint = 10 akçe)

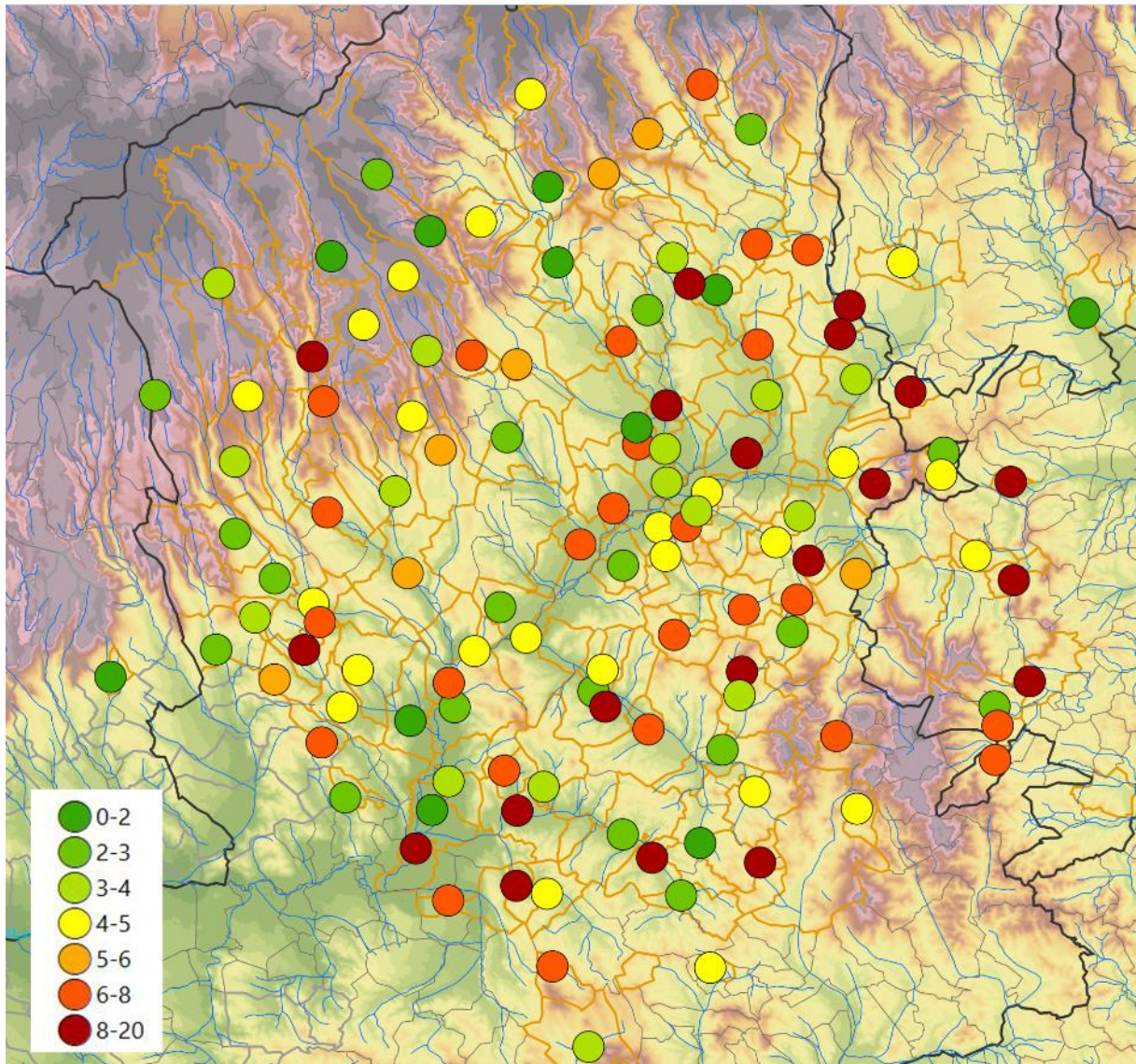
A sertéstized egy összeírtra jutó értéke a szécsényi szandzsákban 1554-ben, akcsében kifejezve (4-6 akçe = 1 sertés) – a fajlagos értékek a Litke-Etesi-dombvidék kivételével a magasabb hegységperemi régiókban nyomozhatók (Medves és egyéb vulkáni tanúhegyek környéke), ami a makkoltató sertéstartás jövedelemnövelő szerepére utal.

The value of swine tithe per concrypted, levied in 1554, expressed in akçe (1 pig = 4-6 akçe)

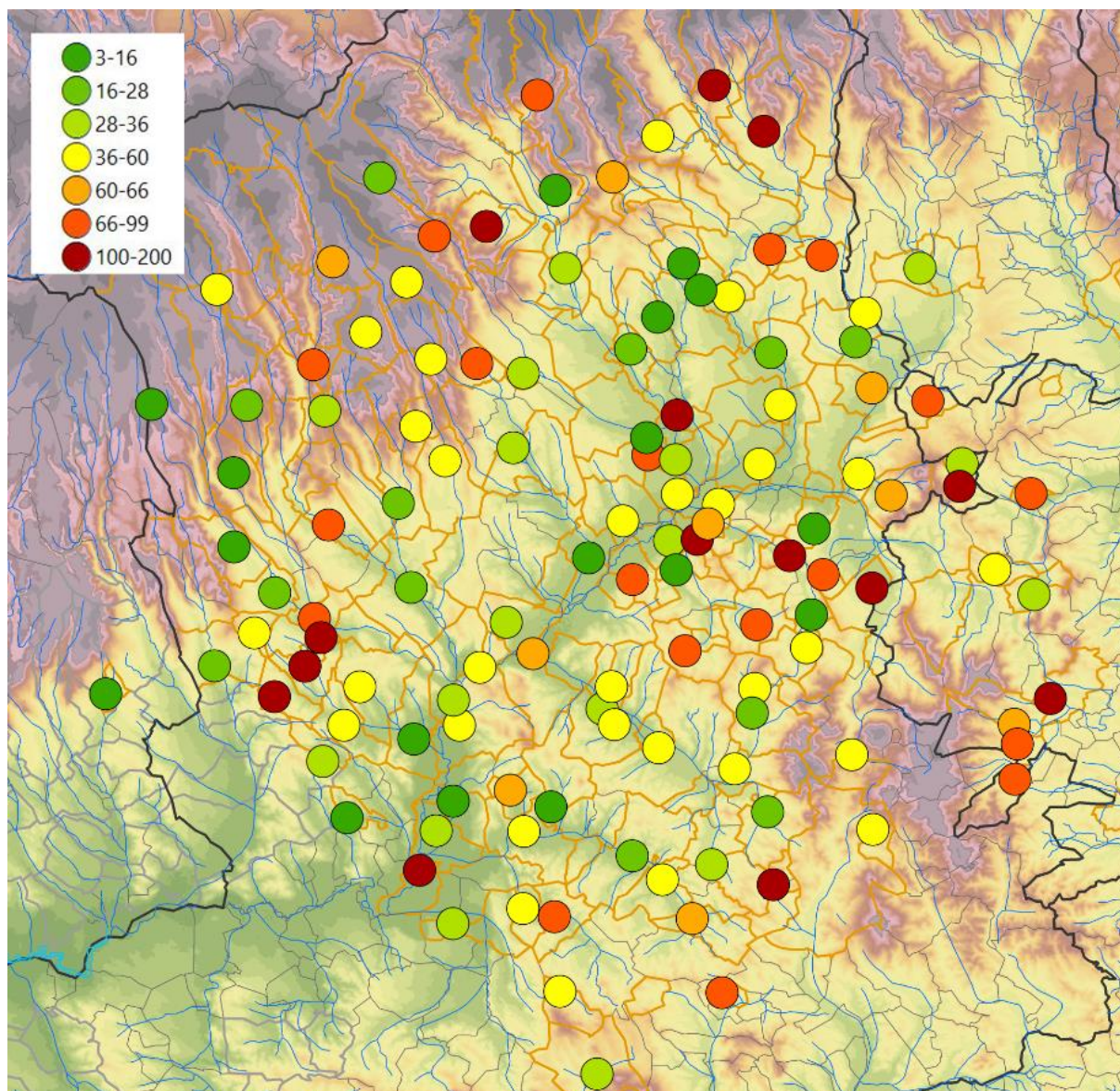
Az egy összeírtra jutó méhtized értéke akcséban 1554-ben a szécsényi szandzsákban. Bár a méhtartás általános volt, eléggé szórt volt a termelékenységi mintázat.

The value of tithe per concripted levied after beehives in 1554, expressed in akçe

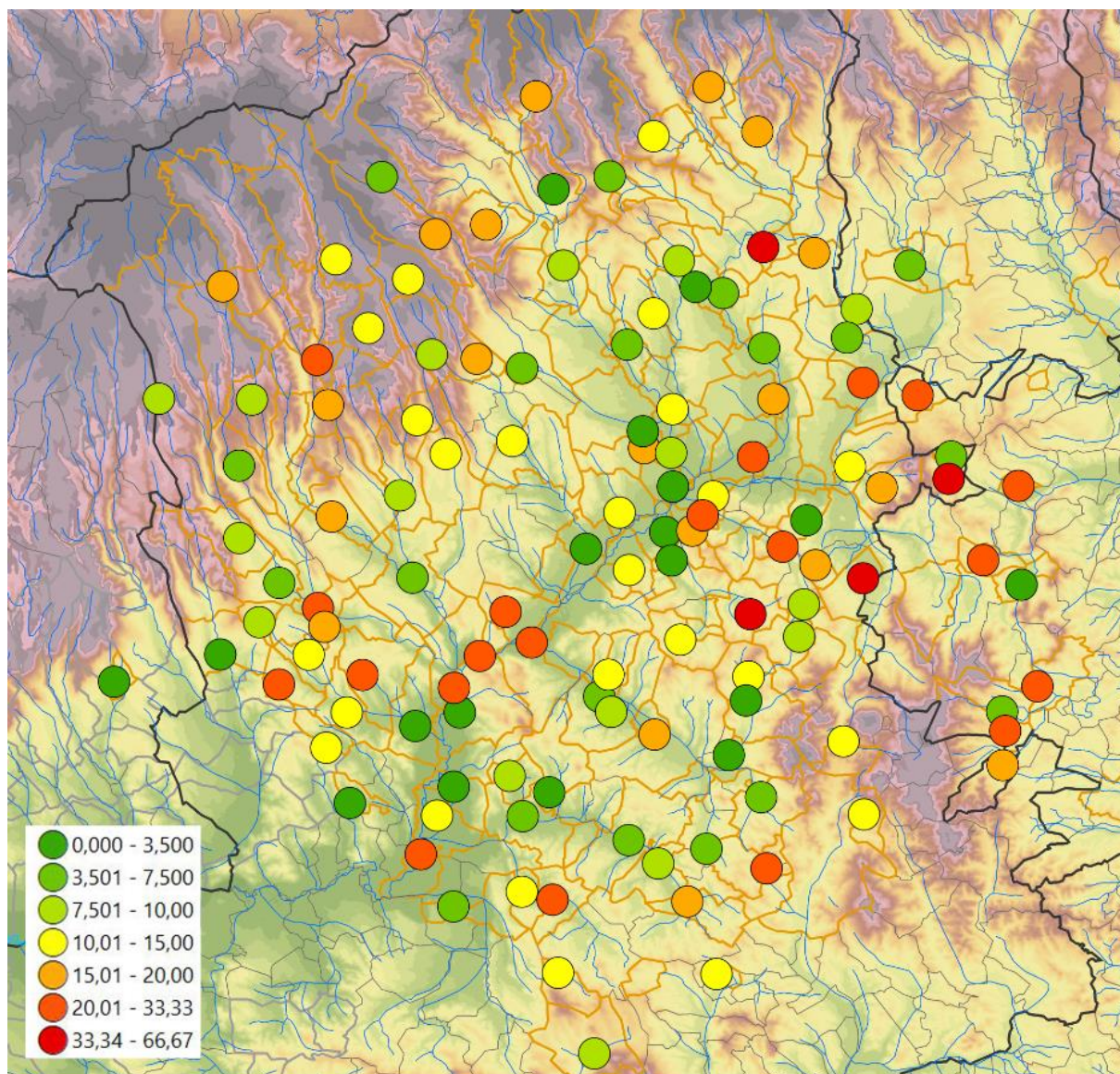
Az egy összeírtra jutó széna és réttized értéke akcsében kifejezve (10 akçe = 1 szekér) 1554-ben a szécsényi szandzsák területén. Az istállózásra, nagyállattartásra (ló, szarvasmarha) utaló intenzitási indikátor ugyancsak szórt értékeket mutat, de a mintaterület keleti, vulkáni középhegységekkel tarkított részein mutatott jobb fajlagos értékeket (miközben a vulkáni térszín a szőlőművelés szempontjából is kedvező lenne, de ezt sem a lejtőkiettség, sem a rétegződés nem segíti)

The value of hay and meadow tithe per conscripted, levied in 1554, expressed in akçe (10 akçe = 1 cart)

Az egy összeírtra búzatized értéke akcséban kifejezve (10 akcse = 1 kile) 1554-ben a szécsényi szandzsák területén – arra utal, hogy nem a fővölgy mutatta a legkedvezőbb hozamokat, ellenben a kétszerestized egy összeírtra jutó hozamértéke már inkább megfelelt e tengelynek.

The value of wheat tithe per concripted, levied in 1554, expressed in akçe (10 akçe = 1 kila = 25 kg)

Az egy összeírtra kétszeres- és rozstized értéke akcséban kifejezve (5 akcse = 1 kile) 1554-ben a szécsényi szandzsák területén

The value of rye and double grain tithe per concripted, levied in 1554, expressed in akçe (5 akçe = 1 kila = 25 kg)

Az adóterhek és a lakossági életminőség változása 1490-1590 között

Changes in tax burden and quality of peasant life between 1490 and 1590

Mint korábban említettük a fenti részletes adatsorok lehetőségek kínálnak a területi sajátosságokon túl egyéb, messzemenőbb és általánosabb következtetések levonására. F. Romhányi Beatrix az oszmán települések adatainak középkori területi egységekre való visszavetítésével és a középkori adózási adatok felhasználásával összevetette a török kor előtti és a török kor elejének adózási viszonyait. A táblázat módosítása, a mezőgazdasági termelés értékének és az adókon keresztül megvalósuló központi elvonásnak a kiszámítása számos egyéb megfigyelésre és számításra ösztönöz.

Az adók nagysága és típusai hat dél-dunántúli és szlavóniai vármegyékben a török előtt és a török kor elején (alapadatok F. Romhányi Beatrixtól)

The size and types of taxes in six counties of South Transdanubia and Slavonia before the Ottoman period and at the beginning of the Ottoman conquest

Medieval county	area (km ²)	Medieval parishes (1330s)	Total tithe (den.)	Tithe/parish (den.) ^a	Tithe/area (den.) ^a	Medieval parishes (c. 1500)	Medieval settlements (c. 1500)	War subsidy in 1494/1495 (florins)	War subsidy /parish (den.)	War subsidy /area (den.)	Settlements registered in defters ^b (1546, 1570–1580)	Tax imposed in the <i>defter</i> in <i>akçe</i> (with manors, farmsteads, and deserted settlements)	Tax/settlement (<i>akçe</i>) [*]	Tax/area (<i>akçe</i>)	parishes (1500/1330)	settlements (1570/1500)
Baranya	5718	203	10857.3	53.5 (8557)	1.90 (304)	196	551	15,018	7662	262.6	666	4,067,172	6107	711.3	97%	121%
Somogy	6339	243	9360.6	38.5 (6163)	1.48 (236)	274	606	11,012	4019	173.7	724	2,726,316	3766	430.1	113%	119%
Tolna	4503	144	4666.3	32.4 (5185)	1.04 (166)	155	374	9,925	6403	220.4	404	3,206,143	7936	712.0	108%	108%
Pozsega	1935	67	2261.3	33.8 (5400)	1.17 (187)	48	198	3,648	7600	188.5	214	1,079,831	5046	558.1	72%	108%
Szerém ^c	3121	36	3722.4	103.4 (16,544)	1.19 (191)	36	108	n.d.	n.d.	n.d.	169	462,250	2735	148.1	100%	156%
Valkó ^d	5507	146	9598.8	65.7 (10,519)	1.74 (279)	141	420	n.d.	n.d.	n.d.	447	1,652,042	4981	300.0	97%	106%
Total / average	27123	839	36744.2	43.8 (7007)	1.35 (217)	850	2257	39,603	5885	214.1	2624	12,731,504	4852	469.4	101%	116%

Az első kérdés, hogy mekkorák voltak a termelő lakosság adóterhei a termelt értékhez képest (mert nem az elvonás táblázatban látható abszolút értéke, hanem annak relatív nagysága a döntő az életminőséget illetően), és hogyan változtak a termelők adóterhei a török megjelenésével? E kérdésre csak közelítő választ adhatunk. 1330-ból ismert a pápai tized értéke, abból számítható a tényleges tized értéke denárban. (Ebben azonban az állattartás értéke nincs benne – igaz a szarvasmarhát a török is csak vámolta, külön nem adóztatta). Nagyjából konstans ezüsttartalmat feltételezve, az 1494-es szubszidium értéke, úgy tűnik, nagyon hasonlít a tized értékére. Azaz, a (tizeddel azonos értékű) kilenceddel együtt, a szántóföldi és szőlő termelés jövedelmének 30%-át vonhatták el a 16. század elején a termelőtől.

Az oszmán defterekben feltüntetett adó a földesúri adót tartalmazza, ez a végösszeg (haszil) zömmel terményalapú, de fix része is van mint az 50 akçe/adóegység kapuadó, mely egyébként

ekkor a dzsizjével azonos értékű. A dzsizjét külön szedték, nem földesúri, hanem állami adóként. Látható, hogy akcsében kifejezve az 1570 körüli adóérték nagyobb, mint a török kor előtti összeg, pedig a török adó nem is tartalmazza a katolikusok tizedét (az „új földesúr”, a szpáhi kilencedét igen, akkor is, ha nem feltételezzük a kettős adóztatást).

Kérdés, hogy ennek inflációs okai vannak, vagy tehernövekedést kell feltételeznünk reálértéken. Ehhez ismernünk kell az akcse és a dénár árfolyamának viszonyát. 1483-ban 1 aranyforint 60 akcse vagy 100 denarius volt. 1554-ben a török adószedők 1 akcsére 2 dinárt számoltak (okkal vagy ok nélkül – szándékosan megrövidítve a termelőket), 1585 után viszont az oszmán devalváció miatt 1:1 értékkel kell számolnunk. Ezért mindhárom esetre kiszámoltuk az 1570-es akcse-adatok denariusban kifejezett értékét.

Ha 1:1 átváltással számolunk – és a török előtti adó összértékéből levonjuk az egyházi tizedet, melyet az oszmán adat nyilvánvalóan nem tartalmaz –, akkor a (terményarányos) oszmán földesúri adó+kapuadó a keresztényekre kivetett vallási alapú különadó (ez fejadó, cizye) nélkül is nagyobb terhet jelent, mint a középkori magyar királyságban. Ha viszont a török uralom előtti adó/km² értékekhez hozzáadjuk a decimát, akkor 1 ha-ra vetítve már a török földesúri+kapuadó a kisebb! (Persze a cizyét hozzáadva újfent hasonló a két érték!) *Lehetséges-e, hogy a török uralom alatt lévő területen a protestáns hitre való áttérés egyik mögöttes motivációja a tehercsökkentés volt (függetlenül a lakosság tényleges ideológiai meggyőződésétől)*, és egyfajta korai adóelkerülési stratégia volt. (A protestáns egyházak által szedett hozzájárulásokat – ha voltak – ugyanis helyben lehetett felhasználni, míg a római katolikus egyház központjai a hódoltság határán túl települtek újra, ami limitálta a beszédendő adó helybeli felhasználásának-visszaforgatásának elvi esélyeit is).

Azonban 1570-ben nem biztos, hogy számolhatunk 1:1-es akcse-dénár átváltási rátával, ezért megvizsgáltuk az 1500 körüli 1:1,66 átváltási arány esetében kifejezett értéket is. Ebben az esetben cizye nélkül is magasabbak a dénárban átváltott török kori adóértékek, még a tizeddel együtt számolt török előtti adatot tekintve is! Azaz, számításaink szerint a török által szedett adó nem volt kisebb a korábbinál. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a kettős adóztatású területeken a magyar állam beszédte –könnyítésként– az állami adó 50%-kal redukált értékét, valamint azt, hogy az oszmán állam esetében a földesúri adó a kondomínium területén viszont nem volt kisebb, mint a csak oszmán adóztatású területeken, akkor a 30%-os elvonás helyett legalább 40-50%-ost kell feltételezni.

Kérdés, hogy ez 1:3-as maghozam esetében (amit 1728-as országos átlagnak tekinthetünk a fennmaradt 11 megye – köztük 10 a mai országterületre esik – 2200 településének átlagértéke³ alapján) vajon fenntartható-e?

Ami a középkori elvonást illeti: az egyház részesedése a termésből 10% volt, a földesúr nemkülönben, a termés harmadát pedig vetőmagként kellett félretenni, így a jobbágnál a termés kevesebb mint fele maradt, amiből az állami adót is fizetni kellett (láttuk, hogy ez is 10%) és állatokat is etetni. Tehát a teljes termés alig harmada maradt saját fogyasztásra. Ha azt

³ A bevallott gabonamaghozam a vizsgált települések negyedében (500 település!) kettő volt, négyes vagy fölötti értéket pedig csupán a települések 20%-án mértek. (Ha köblösben számoljuk a vetett és aratott adózás előtt eredményt, akkor a 4-es maghozam 800 kg/ha-t közelít – 1900 körül 1000kg/ha, 1910-ben 1200-1300 kg/ha értékkel számolhatunk móduszként).

Az átlag hármas szemhozamot Heves, Nógrád, Tolna, Sopron és Szabolcs megye átlagértéke haladta meg, Bihar és Szepes átlag alatti értéke nem meglepő, Pesté már inkább (bár az állattarás dominálta a déli részeit, nem véletlenül, Somogy, Zala és Vas településein is három alatt maradt a bevallott szemhozam).

feltételezzük szakirodalmi analógiák alapján, hogy egy felnőtt évi gabonabevitele 200 kg, egy gyereké 150 kg, akkor hatfős családokkal (gazdaságokkal) számolva 1000-1100 kg gabona⁴ emberi fogyasztással kell számolni. Ez tehát nem lehetett több mint a termés 33%-a, azaz a termés 3000-3300 kg körül lehetett, míg a vetőmag, ezek alapján ugyancsak 1000-1100 kg lehetett. Egy köből (mint 1720-as vetőmérték) kb. 92 kg gabonával ekvivalens,⁵ amit nagyjából 1 magyar holdnyi területen vetettek el (4200 m²). Azaz, 11 magyar hold (4,5-5 ha) igényel nagyjából 1000-1100 kg vetőmagot, ami azt is jelenti, hogy 1:3 hozam esetén egy paraszti családnak legalább ennyi *vetett* területtel kellett rendelkeznie 1720-ban (és 1500-ban is) a biztos létfenntartáshoz. Ez három nyomás esetén 15-18 hold, két nyomás esetén minimálisan 20 holdnyi „határértéket ad”.

The size and types of taxes in six counties of South Transdanubia and Slavonia before the Ottoman period and at the beginning of the Ottoman conquest

Medieval county	Tithe/area (1330)	war subsidy /area (similar to the tithe, 10% in 1495)	supposed value of ninth (<i>nona</i>) / area (1495)	total tax / area (=30% of production)	total grain+wine production in denarius	Tax/area in akce in the 1570s	the same with 1:1 akce:denarius rate	Pre-Ottoman tax/area without <i>decima</i> (tithe)	tax/area value in 1579 calculated by 1:1,66 akce:denarius rate (given in denarius)
Baranya	304	262.6	300	866.6	2888	711.3	711.3	566.6	1180
Somogy	236	173.7	230	639.7	2132	430.1	430.1	409.7	713
Tolna	166	220.4	170	556.4	1854	712	712	386.4	1181
Pozsega	187	188.5	190	565.5	1885	558.1	558.1	375.5	926

De mi a helyzet, ha az állami, földesúri és egyházi elvonás eléri az 50%-ot. 1:3 maghozam esetén ekkor is 33%-ot kell félretenni vetőmagnak, azaz a parasztnak 20% marad. Ebből kell fedeznie az 1000-1200 kg-os, 6 főre eső családi fogyasztását (plusz a lábasjóságét vagy lóét, ha azzal szántott – nem azzal szántott, nem véletlenül). Ez viszont már 5000-6000 kg gabonát feltételez (vagy a gabonabevitel csökkentését 100-150 kg közé, amit viszont a kalóriacsökkenés miatt valamivel kompenzálni kell, különben nemcsak minőségi, de mennyiségi éhező is lesz). Ez 92 kg vetőmaggal számolva 1200 m²-re, ez már 18-20 vetett holdat igényel, azaz két nyomás esetén 36-40 holdat, közel kétszer akkorát, mint az előző esetben! Azaz vagy a szántóföldet kellett kiterjeszteni, vagy a területre eső népességet megfelelni! Ekkora mértékű elvonás tehát elvándorlást generál háborúk-portyák nélkül is, vagy új területek igénybe vételét, vagy újabb stratégiaként, az állattartás kiterjesztését és a szántók felhagyását (mert az állat kevesebbet adózott), vagy vallásváltást (a protestáns nem fizetett egyházi tizedet, a muszlim cizyét sem).

⁴ Glósz más módon számolva, hasonló eredményre jut a 18. századra. Szerinte egy felnőtt szükséglete (állatok nélkül) 5 pozsonyi mérő, azaz 2,5 köből, azaz 225 kg. Állatokkal ez 9 pm is lehet. (Glósz 2009a, 2009b, 2010). Nógrády Árpád szerint egy paraszti háztartásban fejenként napi 1 font kenyér fogyott, a nemesi és városi háztartásokban akár 1,5 font. Vagyis egy 6 fős háztartással számolva napi 2,5 kg. kenyérral kell számolni, ami egy főre évente csak 150-160 kg. (A 18. század eleje és a középkor között szerintem a húsfogyasztásban van az egyik legnagyobb különbség. A 18. századra lényegesen csökkent a húsfogyasztás, ezért fogyott több kenyér. De a 16. század ebből a szempontból még középkor, tehát kisebb gabonafogyasztással kellene számolni).

⁵ 18. század végére érvényes érték Schwartner szerint. Lásd Bogdán 1991: 303–304.

A török defterekben azonban a kivetett, s nem a beszedett adó szerepelt. Túladóztatás esetén gyakran az oszmánok is felezték a földesúri adó értékét.⁶

44 nógrádi falut mintaként véve 1554-ben 53 000 akcse búzatizedet számoltunk össze, ami 530000 akcse termés (5300 és 53 ezer kile) 1400 15 év feletti férfira, azaz 2800 15 év feletti emberre, összesen kb. 5000 főre.⁷ Ezek gabonaigénye napi 250 és 150 kg-mal számolva 1 millió kg. Mivel 1 kila = 20 oka = 25 kg, így az 53 000 kile búzatermés kb. 1,33 millió kg. Ez láthatóan nem elég, hiszen ha összesen 30%-os elvonással számolunk, a maradék egy az egyben elmegy a táplálkozásra, azaz, nem marad vetőmag. Van azonban még 13600 akcse tized értékben egyéb gabona, ez 136000 akcse érték, ami 27 000 kile, azaz 675000 kg gabona. Ez tehát összesen 2 millió kg gabona, ebből kellene táplálkozásra 1 milliót, magra pedig a 2 millió harmadát félretenni. Azaz a felesleg így 0,33 millió kg, ami csak 16,6%-a a termésnek. Azaz világos, hogy CSAK gabonából nem oldható meg a lakosság ellátása 30%-os elvonást feltételezve, 50% esetén még kevésbé.

Ott van azonban még a szőlő. A bortized nem kevés, 42 ezer akcse, pedig a 44 településből csak 18 művelt szőlőt. Azaz van még további 420,000-42,000 értékű többlettermelés. Szerencsére itt nincs vetőmag, de a fogyasztást le kellene vonni, mert a bort sokszor a bizonytalan minőségű talajvízkutak vize helyett itták (nem élvezeti cikk). A 380,000 akcse felesleg 190 ezer pintet jelent, ami napi negyed liter bor/fő. Ha megisszák, nincs többlet. Ha azonban eladják, akkor van Tehát: borból van 380,000 akcse bevétel, gabonából 670,000. Ez bő 1 millió akcse. Ha 50% az elvonás, akkor 500,000 akcse marad táplálékra és vetőmagra. Láttuk az előbb, hogy a gabona fele megy táplálkozásra (335 ezer akcse érték), a teljes tömeg harmada, azaz 0,66 millió kg a vetőmag (223 ezer akcse), így 330 ezer kg. Azaz, mivel a vetőmag és az élelem akcsében kifejezett értéke meghaladja az 500,000 akcsét (kb. 558-560 ezer akcse), 50%-os elvonás nem tartható, csak ha csökkenti a lakosság a gabonafogyasztását 15-20%-kal (50-60 ezer akcsével).

Ha az elvonás 30%, akkor az 1 millió akcse értékű tizedköteles áruból 700,000 marad gabonafogyasztásra és vetőmagra, amelynek együttes értéke (223+335 ezer akcse), azaz 140-150 000 akcse érték „többlet” marad (pl. ekkora értékű bort meg lehet inni, nem kell piacósítani). Ha a kettő közötti 40%-os elvonást valószínűsítünk, akkor 600000 akcse marad, amiből 560 ezer akcse gabonafogyasztást és magot kell fedezni. Azaz ez esetben a határon billegünk. Ha pedig nincs szőlő, akkor a sertésnek és a szarvasmarhának kell pótolnia a kieső

⁶ Borsod vármegye adózása a török korban, Miskolc 2005.

⁷ Franciaországban 1600-1700 között a lélekszámot népszámlálás híján adóösszeírásokból becsülték, mégpedig úgy, hogy az adófizető férfiak számát 4/3-dal megszorozták (Cabourdin, 1969), majd megduplázták a kapott értéket, hogy a nőket is beszámítsák. Franciaországban a sóadót, a gabelle nevű állami illetéket minden 8 év feletti férfira kivetették, a statisztikusok pedig a 8 év alatti férfilakosság arányát átlagosan 25%-ra tették. Az adót tehát a férfiak 75%-a fizette, innen a 4/3-as szorzó a 100% kalkulálásához. A török adókban azonban a 13 év feletti férfiak kerültek csak összeírásra, tehát ki kell számolni, hogy ez hány százalék. Egyszerű egyenes arányossággal nem számolhatunk, mert a mortalitási ráta korosztályonként változó (és a korban magas) volt. II. József népszámlálásakor Magyarországon a 0-4 éves korosztály nagyságát x-nek tekintve, a 4-8 éves korosztály nagysága 0,7x, a 8-12 évesek aránya 0,5x. Azaz a 0-8 éves korcsoport nagysága 1,7x, ami 25%, akkor ez 0-12-re bővítve 2,2x. X tehát közel 15%, 2,2x + a 13-14 évesek cohorsa (0,25x) így 36% feletti értéket ad (nem pedig 43%-ot, ami egy egyenes arányosságból következne, ha a 0-8 éves korosztály 25%-ot tesz ki). Az előbbieket figyelembe véve az 1400 férfi 64%, azaz az összlakosság 4400 fő (vagy 57% esetén 4900 fő). Mivel azonban a török összeírások az elaggottakat nem vették lajstromba, a lakosság ennél nagyobb volt, tehát 1400 helyett kalkulálhatunk 1500 férfival a 64% esetében. A 44 falura jutó 5000 fő kb. 120 főt jelent falunként és tudjuk, hogy egy plébániára 4,5 falu jutott dombvidéken átlag 600 lakossal, azaz az 5000 fő még kicsit alábecsült is a török összeírás alapján.

jövedelmet/kalóriát. Sajnos azonban az utóbbit nem lehet kvantifikálni, mert csak a kaszált széna értéke ismert, hogy ez hány állatot tud eltartani, az nem ismert. Az elvi maximum ugyan kiszámítható (tudjuk, hogy 1 szarvasmarha mekkora területet legel egy évben), de annak tényleges értékhez való viszonyát nem ismerjük. A kaszált széna mennyiségéből becsülhető lenne a terület – elméletileg – azonban nem tudjuk, hogy a kaszált széna évi egy vagy két kaszálás eredménye, miként azt sem, hogy egy szekér kaszált széna milyen súlyú, így hány szarvasmarhának elég a téli időszakra. Tehát minden irányból bizonytalanságba ütközünk.

Az azonban biztos, hogy a szőlőbevételek nélkül a lakosságszám nem lett volna fenntartható hosszú távon, mert a 44 faluból álló mintaterületen 5000 főre nem volt elég a kivetett adóból számított gabonatermés még 30%-os elvonás esetén sem. Az is lehetséges, hogy az összeírásban szereplő adatok alábecsültek, hiszen a falu sokszor megalkudott a pénzben a földesúrral, s eleinte nem tényleges terménytizedet adott, hanem egy pénzösszeget, sőt, előfordult, hogy átalányt fizettek.